

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ



МАУП

К. М. Соколовська

**ПРАКТИКУМ
З УКРАЇНОЗНАВСТВА**

Навчальний посібник

Київ

ДП «Видавничий дім «Персонал»

2011

ББК 63.5(4УКР)я73
С59

Рецензенти: *Ю. О. Шилов*, канд. іст. наук, проф.
В. Ф. Баранівський, д-р філос. наук, проф.
В. Ф. Святовець, канд. філол. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 5 від 28.05.08)*

Соколовська, К. М.

С59 Практикум з українознавства : навч. посіб / К. М. Соколовська. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 68 с. — Бібліогр. : с. 65–66.

ISBN 978-966-608-980-02

У пропонованому навчальному посібнику висвітлено особливості української культури та побуту як складової світової цивілізації, охарактеризовано духовну та матеріальну культуру українців, їхні світоглядні знання та вірування, традиції, звичаї та обряди.

Для студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування, а також для шанувальників історії рідного краю, аматорів-пошуковців, які прагнуть поглиблено вивчати матеріальну і духовну культуру українського народу.

ББК 63.5(4УКР)я73

ISBN 978-966-608-980-02

© К. М. Соколовська, 2011
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2011
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

Вступ

Актуальність дисциплін “Українознавство”, “Українська етнографія” та “Українська етнокультура сім’ї та побуту” зумовлена необхідністю глибокого вивчення національного коріння українського народу, унікальних і неповторних традицій, звичаїв та обрядів, що розвивалися і вдосконалювалися упродовж багатьох віків.

Мета вивчення дисципліни — розкрити історичні етапи становлення і розвитку українського етносу, його антропологічні та лінгвістичні ознаки на основі історіографії, архівних, музейних та інформаційних джерел.

Завдання опанування дисципліни — охарактеризувати духовну та матеріальну культуру українців; визначити автохтонність українського етносу, регіональні особливості; простежити тенденції відродження світоглядних знань і вірувань, фольклору, мистецтва, ремесел прадавніх українців; проаналізувати на прикладах усної народної творчості національне коріння українців як окремо сформованого загальнопланетарного явища.

Практикум передбачає поглиблене ознайомлення з різними сторонами життя і побуту українців через вивчення історичного минулого, пізнання й осмислення українських народних традицій, звичаїв, обрядів і ритуалів, фольклору і мистецтва, народних ремесел. Це сприятиме патріотичному вихованню молоді в дусі відданості національним принципам, спонукатиме їх до захисту вікових культурних надбань.

Внаслідок історичних процесів на теренах України, які певним чином впливали на формування народної культури і побуту, склався широкий масив малодосліджених джерел, далеко не всі пласти яких вивчено і проаналізовано науковцями. Особливо це стосується західних регіонів України, які ввібрали в себе неповторні риси матеріальної та духовної культури і потребують ґрунтового дослідження.

Пропонований посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування, а також для шанувальників історії рідного краю, аматорів-пошуковців, які прагнуть поглиблено вивчати матеріальну і духовну культуру українського народу.

Етнографічні пошукові заходи мають на меті збирання маловідомих даних задля збереження і примноження народних традицій, звичаїв та обрядів, відродження народних промислів і ремесел.

Посібник може стати у пригоді також тим, хто робить перші кроки на пошуковій ниві, професійним науковцям, викладачам курсу “Етнологія та українознавство”, “Етнопеддагогіка”, “Етнолінгвістика”, “Етнодемографія”.

Практикум не ставить будь-яких обмежень у фіксації етнографічних джерел, а є лише спрямовуючим чинником для збирачів під час проходження етнографічної практики або участі в наукових експедиціях.

У першому розділі практикуму подаються орієнтири на відродження українських традицій, звичаїв та обрядів, а також висвітлюються найбільш поширені обрядові дійства, колядки, щедрівки, весільні обряди, землеробські ритуали.

У другому розділі вміщено “Запитальник”.

Окремо подаються тести і звичаєвий календар українських свят, який ґрунтується на прадавніх українських віруваннях і світоглядних знаннях.

Практикум передбачає також практичні завдання та рекомендації для етнографів-дослідників.

Рекомендації щодо збирання етнографічних матеріалів

Під час збирання етнографічних матеріалів потрібно користуватися як технічними (магнітофон, диктофон, фотоапарат, кінокамера тощо), так і прикладними засобами (замальовка, креслення, схема), детально фіксувати елементи одягу, фрагменти орнаментів, малюнок, крій, колірну гаму буденного, святкового і ритуального одягу.

Варто також мати уявлення про зразки старовинних музичних інструментів, масок, гримування, перук, головних уборів, взуття, декоративного оздоблення одягу, коштовні аксесуари (намисто, моністо — дукачі, браслети, обручки, каблучки, колти, амулети, обереги, очіпки, стрічки, кісники, крайки, очкури, зав'язки, гаманці, підвіски).

Збираючи етнографічний матеріал, варто скористатися з таких порад:

- дотримуйтеся дипломатії під час розмови з респондентом;
- перш ніж розпочати бесіду, зважте на умови, вікові особливості, стан здоров'я, настрої і бажання респондента спілкуватися з вами;

- не намагайтеся задавати всі запитання, що включені до “Практикуму”. Знайдіть найбільш доречною форму спілкування відповідно до існуючих обставин та умов;
- не поспішайте брати експонат, якщо він є сімейною реліквією — краще опишіть його;
- занотуйте все, що зацікавить вас як дослідника минувшини, незважаючи на відсутність певного запитання у “Практикумі”;
- не виявляйте свого особистого негативного ставлення до експонату або розповіді, які вас не цікавлять зараз, можливо у майбутньому вони знадобляться;
- дотримуйтеся такту, якщо респондент виявив гостинність і запросив вас на сімейний обрядовий захід. Намагайтеся зафіксувати обряд так, щоб не доводилося робити дублів на ваше прохання — це негативно впливатиме на хід обряду;
- дотримуйтеся технічних умов, а саме:
 - а) на звороті фотографії або замальовки простим олівцем зафіксуйте дані про тих, хто на них зображений, у такій послідовності: зліва направо, перший ряд, другий ряд тощо;
 - б) до матеріалів, зафіксованих у письмовій формі, додайте такі дані: прізвище, ім'я та по батькові респондента, рік і місце народження, освіта, професія, місце роботи, домашня адреса. Якщо респондент є корінним жителем цієї місцевості, то суттєвим доповненням буде інформація про його родовід, особливо якщо це майстер або художник;
 - в) до кожного експонату потрібно додати пояснювальну записку, акцентуючи на його назві в цій місцевості, часі виготовлення, кому належав, з якими історичними подіями пов'язаний.

Аналізуючи зібрані матеріали (знаряддя праці, речі побуту і декоративно-ужиткового мистецтва, музичні інструменти, одяг, взуття, головний убір, прикраси тощо), проаналізуйте кожну річ і внесіть до опису зібраних етнографічних матеріалів. Окремо слід додати об'єктивні відомості про майстрів, які їх виготовили, а також відомості про респондента і про себе як збирача.

Зібрані вами етнографічні матеріали будуть передані до філіалу науково-методичного Центру етнології для наукового опрацювання і поповнення Державного музею історії культури і побуту.

РОЗДІЛ 1

Відродження традицій духовної і матеріальної культури

Нагальною проблемою нині є відродження традицій, обрядів та ритуалів — невичерпного джерела духовної культури прадавніх українців. Трансформуючись у сучасний процес розбудови нації, знання про багатовікові традиції покликані збагатити прийдешні покоління важливими відомостями, які заповнять прогалини в освіті, науці, сприятимуть вихованню нової генерації українців у душі національної гідності та патріотизму.

Відродження українських народних традицій — своєрідна спроба заглибитись у міфопоетичний світ наших предків, прадавніх оріїв-землеробів, які віками заселяли величезні простори від Дону до Дунаю, то виникаючи на світовій арені історії, то зникаючи з цієї арени на століття.

На трагічні й драматичні перипетії давньої історії накладалися й події історії новітньої, які практично не сприяли збереженню етнічних процесів. Денаціоналізація, яка набрала особливого розмаху минулого століття внаслідок впливу, спрямованого на “злиття націй”, була тим ідеологічним тоталітарним смерчем, який майже нічого не залишив од вікових народних звичаїв українського народу: від чітко вибудованої системи колишніх багатих і поетичних обрядів хліборобів нині збереглися лише поодинокі елементи. Проте логіка підказує нашим сучасникам, що кожний народ у критичні моменти своєї історії незмінно звертається до глибин народного духу, черпаючи звідти сили і насагу для самозбереження нації і нового культурного розвитку.

Прагнення студентської молоді більше дізнатися про власне етнічне “коріння” є нині актуальним, адже розбудова нації повинна ґрунтуватися на відродженні давніх традицій, освячених віковою мудрістю минулих поколінь. Поступ цивілізації, якщо він позбавлений культурницького, етнічного підґрунтя, що, зрештою, неминуче спричинить збіднення духовності, втрату самобутності нації, її традицій, звичаїв та обрядів, неможливий.

У Різдвяних свят є особливий зміст, який вкладали в нього прадавні українці, що сповідували язичництво. Цей глибинний зміст дійшов до нашого часу в обрядових дійствах, пов'язаних з Різдвом Всесвіту. Святкування відбувалося на межі грудня — січня на честь вшанування Прадерева Всесвіту, яке у світоглядних уявленнях наших пращурів ототожнювалося з образом Молочного (Чумацького) шляху. Основним святковим атрибутом була і залишається прикрашена вогниками та яскравими кульками ялинка, що символізує небесні зорі. Ялинка — прадерево, образ якого зберігся під назвою “гільце”.

Обов'язковим атрибутом Різдва Всесвіту був Дідух — сніп жита або пшениці. Астральним уособленням Дідуха є Місяць. Праслов'янська назва Дідуха майже ідентична з праіранською — Дадвах (Бог-творець). Вважалося, що з появою перших зірок сузір'я Перуна у богині Лади народжувалося немовля, місячне божество Василля — бог зимового сонцестояння. Святкуючи день народження сина Лади — Коляди, українці вірили у відродження творчих сил природи, що втілювалося в Дідуху, — необмолочених колосках, готових дати нове життя — хліб, коровай як символ продовження роду.

Святкування розпочиналося 12 грудня (за старим стилем) або 25 грудня (за новим стилем). Господарі щодня мали відкладати по одному поліну, аби до Щедрого вечора зібрати дванадцять одиниць. Ними розпалювали піч на Свят-вечір. У переддень Свят-вечора ніхто не вживав їжі доти, доки не сходила Зірка (Венера). Це символізувало, що Сонце вступило у головне сузір'я — Перуна (Стрільця). Коли Сонце проходило центральні зірки сузір'я, урочисто святкувалося народження Місяця (Молодика, Коляди, Василля), під час якого після появи на небосхилі зірки-Вістунки прадавні українці розпочинали святкувати Щедрий вечір. Господиня ставила на покуті сніп — Дідух, і він залишався там до Меланки — вечора з 13 на 14 січня (за новим стилем). Незмінними атрибутами свята були пшеничні стебла і сіно, хліб, кутя, мед, узвар, дванадцять пісних страв.

Святкувати починали у родинному колі. Перед вечерею господар запалював лампаду й свічі, читав уголос замовляння і окурював святково прибрану (побілену і прикрашену рушниками) хату запашними травами. На вкритому вишитою скатертиною столі ставилися дванадцять страв, які підносила господареві господиня. У правому кутку столу ставився узвар, подавався пісний борщ, пироги з гречкою

та грибами, пісні вареники, велика рибина. Все це накривали скатертиною і родина вирушала на обхід обійстя (хлів, город, сад). Худобі давали по жмені зерна, а в садку виконувався обряд розбудження плодкових дерев. Так, господар замахувався на дерево сокирою, погрожуючи зрубати його, якщо не вродить влітку. Постукуючи по дереву, він промовляв: “Не будеш родити, то мушу зрубати!” Це дійство несло алегоричний сенс: сокира символізувала блискавку (атрибут Перуна), а плодове дерево виступало в цьому обряді символом Прадерева Всесвіту, яке мусить родити, аби не припинилося життя.

Після “обходу” родина поверталася до світлиці, де розпочинала святкову вечерю. Розташування за столом теж мало свої традиції: біля куті сідав старший чоловік, поряд з ним — другий за старшинством, з іншого боку — старша із жінок, і далі — за старшинством у родині. Трапезу починав батько, потім мати, старший брат і так далі. Потім, стоячи, ділили рибу. При цьому батько примовляв: “Не гнівiться на Дніпро, щоб не гнівився Дніпро на вас” (або називав іншу річку). Далі господар звертався до всіх членів родини: “Сідайте, діти, щоб сідали рої, щастя і все добре в нашій стороні”.

Всі знову сідали за святковий стіл, пили узвар, тричі куштували кутю, пригощалися книшами. Після вечері батько читав подячливу молитву: “Дякуємо Всевишній Зорі, Дані і Коляді, Всесвіту і Василлю, всьому посполу!”

Цього вечора діти відвідували близьких родичів, хрещених батьків, приносили їм вечерю: калач, кутю з медом та книші з маком.

Зі святами Різдва Всесвіту тісно пов’язані колядки та щедрівки. Це аграрно-магічні співи, які супроводжували святковий ритуальний обхід дворів поселення так званою дружиною колядників. Ці співи позначені жанровою своєрідністю, піднесеною емоційністю, урочистістю й здоровим гумором. Молодь, яку очолював “береза” — ватажок разом з трійстими музикантами та бутафорською зіркою, — заходила до кожного двору, колядувала й віншувала. Одночасно відбувалися й ігрища — “Коза”, “Плуг”, “Зірка”. Щедрівки співали під вікнами односельчан дівчата і дітлахи. Основним змістом колядок було прославлення господаря та його родини, побажання достатку “в хаті, у полі, у коморі і на дворі”. Діти здебільшого традиційно виспівували:

Коляд-коляд, колядниця, добра з медом паляниця.

А без меду не така, дайте, дядьку, п’ятака.

А п’ятак не такий, дайте, дядьку, золотий!

Дорослі починали колядувати, звертаючись до хазяїна і хазяйки:

Чи вдома, вдома пан-господар дому?
Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!
Чи вдома, вдома та й господиня?
Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!
Чи вдома, вдома й уся родина?
Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!

У різних регіонах України побутують диференційовані щедрівки. Наприклад, щедрівка дитяча “Бігла теличка”, яка має жартівливий характер:

Бігла теличка
До березничка,
Та у дядьків двір.
Дай, дядьку, пиріг!
Як не даси пирога,
Візьму вола за рога
Та виведу на моріг,
Та викручу правий ріг.
Сюди ріг, туди ріг,
Дай, дядьку, пиріг!

Щедрівку на хлопця “Ой у полі край дороги” співають у дворі, де мешкає парубок, називаючи його власне ім'я:

Ой, у полі край дороги,
Щедрий вечір, святий вечір!
Іван ходить, коня водить.
Щедрий вечір, святий вечір!
Коня водить, сіно косить.
Щедрий вечір, святий вечір!
Прийшов до нього батько його,
Щедрий вечір, святий вечір!
Коси сіно, мій синочку,
Щедрий вечір, святий вечір!
Буде тобі три дороги,
Щедрий вечір, святий вечір!
Одна дорога до батенька,
Щедрий вечір, святий вечір!
Друга дорога до матінки,
Щедрий вечір, святий вечір!
Третя дорога до милої,
Щедрий вечір, святий вечір!

До батенька по шапочку,
Щедрий вечір, святий вечір!
До матінки по сорочку,
Щедрий вечір, святий вечір!
До милої по хусточку!

Щедрівка на дівчину “Качалася грудка снігу” співається у дворі,
де мешкає дівчина, притому називається її власне ім'я:

Качалася грудка снігу,
Щедрий вечір, святий вечір!
А в тій грудці гречна панна,
Щедрий вечір, святий вечір!
Гречна панна, панна Лариса.
Щедрий вечір, святий вечір!
Держить ключі в правій руці.
Щедрий вечір, святий вечір!
А ви ключі не бряжчіте,
Щедрий вечір, святий вечір!
Мого браття не будіте,
Щедрий вечір, святий вечір!
Моє браття полювало,
Щедрий вечір, святий вечір!
Пізно спати полягало.
Щедрий вечір, святий вечір!

В Україні побутують щедрівки й на дівчину, що на виданні. Наприклад, “Ой, сосно-сосно, не шуми тосно”.

Ой, сосно-сосно, не шуми тосно,
Ой, дай Боже!
Ой, як же мені та й не шуміти,
Ой, дай Боже!
Ой, на вершечку сам сокіл сидить,
Ой, дай Боже!
Сам сокіл сидить, далеко видить.
Ой, дай Боже!
Ой, видить-видить на синє море.
Ой, дай Боже!
На синім морі корабель пливе,
Ой, дай Боже!
А в тому кораблі — панна Лариса.
Ой, дай Боже!
Що вона діє — платтячко шиє.
Ой, дай Боже!

Ой, як діжду доньку віддавати,
Ой, дай Боже!
Місяць та Зоря будуть світити,
Щедрий вечір! Добрий вечір!

Відгомін далеких чумацьких часів носить щедрівка “Ой, за горою, за кам'яною”.

Ой, за горою, за кам'яною,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!
Там збиралося три товариши,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!
Перший товариш — це ясне Сонце,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!
Другий товариш — це ясний Місяць,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!
Третій товариш — це дрібний дощик,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!
А Сонце каже: як я ізійду,
Возрадуються старенькі і діти маленькі,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!
А Місяць каже: як я ізійду,
Возрадуються воли у возі,
Воли у возі, чумак в дорозі,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!
А дощик каже: як я ізійду,
Три рази в маю,
Возрадується жито-пшениця,
Жито-пшениця — всяка пшениця,
Щедрий вечір, ой, добрий вечір!

Всі ці обрядові дійства, колядки та щедрівки повинні забезпечити добробут родини у новому році. Сьогодні ж колядники виспівують:

Добрий вечір тобі, пане господарю!
Радуйся, ой, радуйся, земле,
Рік Новий народився!
Застеляйте столи та все килимами.
Кладіть паляниці з ярї пшениці!
Хай святкує з нами вся наша родина!
Вся наша родина — славна Україна!
Радуйся, ой, радуйся, земле,
Рік Новий народився!

Одним із давніх традиційних свят є свято Купала. Купайло — ймення таємничого язичницького божества, присутнього у фольклорі багатьох індоєвропейських народів, а не лише українців. У білорусів це свято мало назву Дзевко-Купало, в Росії — Аграфена Купальниця, Іванів день, Іван Лопухтій, в Україні — Купайло. Основні елементи свята Купала — сповідання культу Сонця. Вважалося, що в цей день (7 липня за новим стилем) сонце купається у водній стихії, надаючи воді, травам і квітам цілющої сили.

У давнину купальські розваги займали у часі тривалий період. Кульмінаційна точка цього святкування припадала на період літнього сонцестояння. Святу Купала передує “петрівочка” — тиждень “найдовших літніх ночей”, пора своєрідного накопичення чарівної життєдайної сили купальської ночі.

Народні обряди на диво гармонійно узгоджуються з пульсацією космосу. Процес наростання сили сонця, води й зела, починаючи з моменту весняного рівнодення, у ніч на Купала сягає свого апогею, щоб потім перейти в силу нового урожаю, який дасть змогу пережити зиму і “нового рясту топтати”.

Купайло ще мав назву Семияр або Семиярило (початок “сьомого сонця”), що відповідає станові й ролі світила в сьомому місяці року. Семиярило знаменував головний із семи місяців літа (року) давніх аграріїв, адже кожний рік їхнього літочислення починався з березня. За міфологією присланий з неба Семиярило — втілення Дажбога (бог небесного вогню) дає людям щасливу долю. Купайло є сином Лади (Мати-земля) і братом Дани (богиня річок, води). Не випадково на святі Купайла присутня дівчина-Доля, яка із зав’язаними очима роздає дівчатам долю — так вона “здійснює волю” Дажбога.

Важливим атрибутом свята є “крокове колесо” — прикрашена жердина з колесом зверху, що є символом Сонця і водночас рухомої небесної сфери. Увечері молодь йшла до гільця (купайлиці) з піснями, запрошуючи всіх зустрічних до гурту. Так “розводили купайлицю” й розпочинали свято.

За період християнізації наших предків прадавнє купальське торжество поєдналося зі святом Івана Хрестителя. Тож ритуальна частина і час її виконання дійшли до нас zdeформованими. Перші описи цього торжества датовані XVI–XVII ст., хоча перші згадки про Купайла на декілька століть давніші. Вже Густинський літопис наголошує на тому, що купальське свято відзначали напередодні жнив.

Якщо попередні свята були опосередкованими етапами підготовки до жнив, то купальська обрядовість є їх завершальним етапом.

Нав'язана церквою назва свята “Івана Купала” закріпилася в народі. Це з часом стерло розуміння язичницького сенсу свята, проте майже не позначилося на його обрядах, що є свідченням значущості свята Купайла в житті наших предків.

До наших днів збереглася народна основа купальських обрядів: звичай розкладати купальське багаття, влаштувати дівочі ворожіння, збирати цілющі трави. Найбільш стійкими на теренах України були народні вірування в цілющу силу купальського зілля. Тому під час купальських торжеств скрізь було заведено збирати різноманітні лікарські рослини, які використовувалися для купання немовлят, хворих і немічних. Водночас до цих раціональних чинників долучалися й фантастичні, зокрема повсюдно існували повір'я про чудодійні зела — рослини, які розцвітають тільки єдиний раз на рік — у ніч на Купала. Найбільш чародійну силу приписували в народі цвіту папороті. Кому поталанить зірвати цю квітку, тому найбільше щаститиме в житті: він розумітиме мову тварин і рослин, перед ним розкриватимуться зачаровані скарби. Але це під силу тільки одчайдухові, оскільки, за повір'ям, цю квітку стереже “нечиста сила”. Щоправда, це вже християнізоване тлумачення. Очевидно, у давнину здобути ті “неземні знання” міг тільки той, хто мав зв'язок з померлими предками, згодом це забулося, а чарівна квітка папороті стала своєрідним посередником між живими і мертвими.

Кілька слів про саме святкування Купайла. Напередодні свята хлопці встановлювали на вигоні за селом обрядове дерево, найчастіше вербу або вишню, яку називали гільцем, яке й досі присутнє у весільному обряді. Біля обрядового дерева розкладали жертвне ритуальне вогнище. У деяких місцевостях зберігся звичай здобувати вогонь для цього багаття за допомогою тертя дерев'яних скалок. Сам процес здобування вогню символізував зачаття нового життя. Новоявлений вогонь (Агні) стає божественним жерцем, який своїм полум'ям відправляє жертву до богів.

Молодь із пагорба до води пускала запалене колесо, що повинно було символізувати рух Сонця. Місце біля багаття старанно прибирали, прикрашали гірляндами квітів і зілля. Тут же встановлювали солом'яну ляльку Маринку (Марену), вбрану у вишиту сорочку, плахту, вінок, намисто з калини або горобини.

Ще одним важливим моментом у святкуванні Купайла є обряд перестрибування через вогонь — своєрідного очищення вогнем, який

наділяє хлопців і дівчат здоров'ям і силою. Стрибання через вогонь парами, тримаючись за руки, має такий зміст: якщо руки не розійдуться, хлопець і дівчина поберуться, а розірвуться руки — не судилося бути в парі, потрапляння ж ногами у вогнище віщує якусь біду.

На свято Купайла молодь водила хороводи, проводила ігри, присвячені темі кохання, сватання та шлюбу. Цей стан загально-святкового піднесення гармонійно доповнювали гумористично-сатиричні перекори, жартівливі діалоги між хлопцями та дівчатами.

Закінчувалося свято обрядом урочистого спалення й потоплення Купайлиці (Марени), що символізувало перемогу життєдайних сил, початок нового життя. Обряд спалення цього антропологічного образу символізує водночас подолання зла (Марена означає “смерть”) і відсилання на небо, де відбувається небесне весілля земного посланця. Цього посланця вшановують і замовляють у ході купальських обрядів, аби дати йому силу здолати непростий шлях і донести на небо вісті про те, що діється на землі.

Високою поетичністю і красою була позначена та частина обряду, коли дівчата звивали із запашних трав і квітів вінки й починалося ворожіння: дівчина пускала вінок на воду, спостерігаючи, якщо вінок припливе до берега, то її чекає кохання і заміжжя. Якщо ж вінок потонув — це віщувало нещасливу долю або й навіть смерть. Цей обряд дуже популярний серед українців дотепер. Дівчата співають пісень, закликаючи майбутнього судженого:

На Івана, на Купайла
Дівчина вінок звивала,
Та й на зорі вечоровій
На хвилю пускала:
“Пливи, пливи, мій віночок,
До чужого краю.
Прилинь, прилинь, мій жаданий,
Я тебе чекаю!”

Свято Купайла — молодіжне. Довершеність і глибока символічність цього освяченого віками дійства — свідчення того, що українські народні традиції зберігаються. Зусиллями народознавців накопичуються етнографічні матеріали, які допомагають відроджувати самобутні звичаї українського народу, щоб донести їх до прийдешніх поколінь.

У календарних обрядах наших предків більшість обрядів і ритуалів були узгоджені з рухом небесних світил і мали певні ключові

“точки відліку”. Серед низки ритуалів, що символізують єднання людини з природою, особливим вважалося обрядове дійство “замовляння ниви на урожай”. З прийняттям християнства це свято відзначається як день святого пророка Іллі, проте “хресні ходи” та моління “на урожай” є своєрідним продовженням давньої традиції вшанування Перуна.

Свято Перуна — прадавній язичницький ритуал, пов’язаний з жертвоприношенням на честь грізного небесного “прибульця”, від якого залежав багатий урожай. Перуна вважали батьком “зоряної тріади” — Сонця, Місяця, Зорі і земним втіленням Сварога. День його вшанування припадав на 2 серпня за новим стилем, або 22 липня — за старим, коли з’являвся на небосхилі “серпик” молодика й означав початок серпня. Відзначалося свято Перуна без хороводів, веселих ігор, оскільки воно було сповнене містичного страху перед суворістю бога-громовержця.

Для землеробів особливо відповідальною порою є початок жнив, або День зажинок. Зажинки починалися з обряду зажинання лану по периметру і звивання першого снопа — “воєводи”. Право на це надавалося найкращій жниці, чим виражалася велика повага до предків. Під час зажинків жниці одягали святкові вишиванки, урочисто співали пісень, у яких замовляли у природи доброї днини, благали небесні стихії відвести негоду до кінця жнив. Характерно, що у жниварських піснях переважають сумні мотиви, що співзвучно з почуттями прадавніх хліборобів, які хвилювалися за долю урожаю, влаштовували дійство вшанування Перуна із жертвоприношенням тварин, а можливо, й людей (за версією науковця О. Знойка). Починали зажинок словами: “У добрий час, щоб Перун не гнівався на нас!” Жниці також просили у Перуна, “щоб не боліла спина й голова і була ціле літо здорова”.

Через чотири доби (6 серпня) після зажинків починалися жнива, а саме на “повний Місяць”, що символізувало “повний урожай”. Жнива тривали, допоки Місяць починав “худнути”. Якщо ж до 13 серпня лан залишався нескошений, це призводило до великих втрат урожаю.

Під час жнив прадавні українці вживали символічну страву — вареники, які вважаються ритуальною стравою, що відтворює вигляд Місяця у пору його першої чверті, коли вирішувалася доля врожаю. Вживання такої їжі мало надати жінцям “місячної” наснаги. Під час перепочинку виконувалися жниварські пісні, наприклад, така (записано на Київщині):

Вже Місяць “спадає”,
А краю все немає...
Ой, нумо, поспішімо,
Жнива вчасно завершімо!
Недалечко до межі,
Варенички у діжі!
Не барімося на лані —
Варенички у сметані!

Після жнив святкували “Обжинки”, які починалися з ритуалу вижинання на лану останнього снопа — “Спасової бороди”, “кози”, “діда” або “перепілкі”. Колосся заламували до землі, зерно з нього вищували на лан, клали хлібину і ставили воду. Це символізувало подяку землі за добрий врожай, а також давало можливість підготувати польову живність і птаство в осінню негоду. Адже люди намагалися жити у повній гармонії з природою та всім живим світом.

Сніп з колосків нового врожаю — “Дідух”, прикрашений стрічками, ставили у світлиці на “покуті” (центральный східний кут — місце сонцепоклоніння, пізніше — місце з образами). “Дідух” вважався оберегом родинного вогнища, символізував добробут і щастя. Його зберігали до наступного врожаю. Частину зерна від “Дідуха” давали домашній худобі та птахам на “приплід”.

Свято “Обжинки” — це ще й свято Велеса. Воно відрізнялося від свята Перуна своїм настроєм. В обжинкових піснях співалося:

Ой, весело, господарю, весело,
Що ми віночок несемо.
Наші женчики з поля йдуть,
На двір голосок подають.
То не голосок — то женці
Привели дівоньку у вінці.

У своїх обрядових піснях женці порівнювали господаря з “ясен-місяцем”, а господиню та дітей — із “зірками”. Прямуючи з лану до двору господаря, женці вели з собою вродливу дівчину у вінку, яку символічно вшановували як доньку Перуна на ім'я Зоря. На ній “віночок золотий” — натяк у пісні на те, що дівчина символізує новонароджену богиню Зорю (на небосхилі саме о цій порі року з'являється яскрава Венера, яку українці також називають Ранковою Зорею. Небесна зоря сходить у сузір'ї, яке вважалося втіленням бога Велеса). Вшанування Велеса зустрічається ще у хліборобів-трипільців. Одним з імен цього божества є Тур, якого зображували у вигляді бика (тельця).

В музеї Трипільської культури (с. Трипілья, Київщина) експонуються археологічні знахідки, на яких наші далекі пращури прагнули відображувати циклічні процеси в природі, пристосовувавши їх до своїх потреб, способу життя, світогляду. Споконвічні землероби, до яких протягом багатьох тисячоліть належало основне населення сучасної України, намагалося занотувувати явища природи й активно їх використовувати у своїй господарській діяльності.

Поряд з календарною обрядовістю важливим в українському побуті є відзначення родинних свят. Особливе місце займає весільна обрядовість, у якій відобразилися народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися протягом багатьох століть. Наприклад, забирання дружини нареченим, імітація викрадення нареченої, подолання перешкод на шляху домолодої — свідчення давніх форм шлюбу умиканням, діалог старостів про куницю та мисливця, обмін подарунками між сватами, викуп коси, бгання короваю.

Ще з дохристиянської доби зберігся звичай накривати сина-нареченого білою переміткою. За традицією українське весілля поділяється на три цикли: передвесільний, весільний і післявесільний. Передвесільний цикл мав низку обрядів: сватання, умовини, оглядини, заручини, бгання короваю і дівич-вечір. Весілля складалося із запросин, обдарування, посаду молодих, розплітання коси, розподілу короваю, перевезення посагу, переймів, рядження. Післявесільний цикл присвячувався вшануванню батьків молодими, прилученню невістки до родини чоловіка. Це обряди хлібин, свашин та гостин.

Весілля передували дошлюбні обряди, важливим компонентом яких була ритуалістика молодіжного спілкування. Українці вважають: як склався у людини шлюб, так піде і все її життя, якщо невдалий шлюб — існує приповідка: “Як не було зрання — то не буде й до смеркання”, або інша: “Заміж не напаста, якби заумжем не пропасти!” Ця народна мудрість виходить з того величезного значення, яке надавали шлюбу й сім’ї, особливо в минулому, коли одружувалися раз і на все життя. Тож момент вибору судженого був дуже відповідальним. У виборі шлюбного партнера перепліталися різні інтереси. Дівчина прагнула зустріти обранця, котрий прилав би їй до душі, батьки жаждали помічника у домі, громада — голову міцного господарства.

Дошлюбне спілкування молодих передбачало певні норми залицяння та сватання, які майже до кінця XIX ст. ґрунтувалися на патріархальних засадах. Молодь спілкувалася переважно в межах свого

села, а в містах — у межах вулиці, навіть свого “кутка”. На початку ХХ ст. цей принцип був порушений і молодь нерідко шукала собі пару не тільки у своєму селі, а й у навколишніх селах. Хлопці та дівчата зустрічалися на “вулицях”, ігрищах, забавах, святах, досвітках, посиденьках. Під час таких заходів молодь розважалася, співала, танцювала, водила хороводи.

У холодну пору збиралися у хаті вдови на вечорниці. Хлопці та дівчата спілкувалися на людях, тобто перебували під певним соціальним контролем. За звичаєм дівчина наодинці з хлопцем могла бути лише до заходу сонця, а наприклад, на Прикарпатті на забавах були присутні батьки або старші родичі. Це не заважало молоді кохатися-милюватися, проте свою цноту дівчата берегли. Колись уся громада зневажала дівчину, яка давала волю нестримному коханню. Траплялося, таких дівчат били мотуззям від дзвонів, намочених у солоній ропі. В західних районах України майже до ХХ ст. побутував звичай фізичної карати хлопця і дівчину за перелюбство. Однак такі випадки траплялися рідко, оскільки вся система виховання молоді ґрунтувалася на дбайливому, лицарському ставленні хлопців до дівчат і наречених, на романтизації почуттів. Весілля передувало сватання (сватанки, змовини, брання рушників, рушники, згодник, слово), коли посли від молодого (старости, свати, сватачі, посланці) йшли до батьків обранки укладати попередню угоду про шлюб. Свататися було прийнято у вільний від польових робіт час. Зі старостами до дівчини йшов парубок, на Поділлі — ходили і його батьки, а на Закарпатті — ще й брат або сестра. У Південному регіоні сватання відбувалося за участі старости і підстарости (жартівника). Траплялися випадки, коли дівчина не давала згоди на одруження. На знак відмови вона повертала старостам принесений ними хліб або ж підносила молодому гарбуза чи макогона. Тоді про хлопця казали, що він “ухопив гарбуза” або “піймав облизня” — облизав макогін. Щоб уникнути сорому, часом посилали “розвідника”, котрий мав довідатися про наміри дівчини та її батьків, або йшли свататися пізно ввечері, аби люди не бачили.

Як відгомін матриархату існував звичай сватання дівчини до парубка. Дівчина відвідувала родину майбутнього чоловіка, допомагала по господарству, намагаючись привернути увагу парубка своєю працьовитістю, увагою до його батьків. Ті, у свою чергу, натякали синові, яка добра була б йому дружина: кмітлива, роботяща. Переконавшись, що справляє гарне враження на батьків парубка, дівчина

починала сватання такими словами: “Прийміть мене, мамо, я ваша невістка!” Згідно з існуючими традиціями, вона мала на це таке саме право, як і парубок. Цьому сприяло зокрема те, що через постійні війни чоловіки надовго йшли з рідної домівки, а сім’ю очолювали жінки. З огляду на це збільшувалися їхні права у родині, у тому числі й пріоритет у сватанні. Недаремно тоді побутував вислів “взяти за мужа” замість пізнішого “піти заміж”. Дівчина пропонувала хлопцеві руку, не заручаючись його згодою, причому їй дуже рідко відмовляли, бо це могло накликати нещастя. Про силу цієї традиції свідчить звичай, який існував у XVIII ст.: злочинця, засудженого до страти, могли помилувати, якщо котрась із дівчат висловлювала бажання взяти його за чоловіка. Проте в міру того, як підвищувалася роль чоловіків у суспільній сфері, такі звичаї поступово забувалися. І вже наприкінці XIX ст. ініціатива у сватанні цілком перейшла до парубків, а роль дівчини звелася до сором’язливого “колупання печі” та подавання старостам весільних рушників.

Після обряду сватання відбувалися умовини (оглядини) — знайомство з господарством молодого, яке здійснювалося невдовзі після успішного сватання. В обряді спостерігається і серйозність ставлення до утворення сім’ї: якщо молодий не мав свого господарства, то він не мав і права на створення родини. Батьки парубка намагалися якомога краще представити міцність господарства свого сина, демонструючи його так, щоб умовини завершилися шлюбною угодою. З погляду тогочасної дівчини суджений мав бути передусім господарем, опріч того — врівноваженим, спокійним і непитущим, а суджена, з погляду хлопця, — працювитою, справною господинею, а ще й чепурною та привітною. З моральних якостей найбільше цінувалася доброта. Отже, сімейне щастя ототожнювали передусім із доброзичливими взаєминами між подружжям. Існує народна приказка: “Не потрібен і клад, якщо у чоловіка з дружиною лад”.

Умовини передували заручинам (рушникам) — обрядове закріплення згоди на шлюб. Водночас заручини — це перший передвесільний обряд, що набував законної сили. На заручини до молодої приходили разом із молодим його батьки та родичі. Всі сідали до столу, а молодих виводили на посад. Старший староста накривав рушником хліб, клав на нього руку дівчини, зверху — руку хлопця і перев’язував їх рушником. Після цього ритуалу молода перев’язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками, полотном або сорочками. У Карпатах цей ритуал здійснювала мати дівчини: вона

обсипала молодих пшеницею та білою вовною і подавала їм мед, котрий символізував єдність молодих та їхніх родичів. Після таких церемоній дівчина і хлопець вважалися зарученими і відтепер не мали права відмовлятися від шлюбу. Спроба відмовитися вважалася за безчестя, за відмову ж відшкодовували матеріальні витрати та ще й платили за образу. На ознаку того, що дівчина й хлопець засватані, вони отримували певні атрибути: наречений — барвінкову квітку, наречена — червону стрічку у косах або квітку (у Карпатах — едельвейс, яку діставав наречений високо в горах). У західних районах більше поширеними були вінки, їх плели у так звані барвінкові дні. На Гуцульщині вінок змашували медом і вкривали позолотою. Дівчина не знімала його аж до шлюбу, навіть спала в ньому. Існувало повір'я: якщо вінок пропаде — не буде щастя у подружньому житті.

Барвінкові обряди розпочинали власне весілля. Вони символізували освячення шлюбу громадою і містили низку обрядових дій: збирання барвінку, материнське благословення на плетення вінків, їх виготовлення та одягання. Найбільш поширеними вони були в Карпатах та в Наддністрянщині. Там по барвінок йшли молодіжною громадою з музикою, на Бойківщині — молода з дружками та малим хлопцем, на Закарпатті — дружки молодого і молоді. На Середній Наддніпрянщині та в східних районах по барвінок йшла тільки молодь, яка виготовляла барвінковий вінок лише як прикрасу до короваю.

Дівич-вечір (дівичник) влаштовували напередодні весілля як символ прощання з вільним життям. Такі молодіжні вечори робили окремо в оселях молоді та молодого. Це був обрядовий акт відокремлення наречених від нежонаті молоді. Цей обряд у домі нареченої вирізнявся особливою ліричністю. Дівчата-подруги вили “гільце”, оздоблювали його квітами, стрічками та букетиками колосків. “Гільце” (з вишні або сосни) символізувало незайманість, красу та молодість. Разом із завитям гільця виготовляли маленьку квітку або вінки для молодого і молоді як символ наречених. Одягання вінків супроводжувалося ритуалами. На долівці розстеляли біле полотно, на яке ставили хлібну діжу, зверху клали подушку. Наречена сідала на неї (на Прикарпатті — на застелене кожухом стільце). При цьому дружки співали:

Ой, дайте нам стільце,
До стільця — гребінце,
До гребінця кожуха,
щоб сіла молодуха.

Наречена сідала на стілець і брат розплітав їй косу, а дівчата прикрашали голову весільним вінком. У давніші часи ці дії виконувала мати. Наречена зверталася до матері:

Ой, дай, мамцю, масла,
Я ж корівку пасла,
Раненько вставала,
Масла назбивала!

А мати жартівливо відповідала:

Не дам, доню, масла –
Ти ж корівку не пасла.
Пішло масло з Петрівкою,
Масти косу горівкою!

У цей час відбувалося частування дружок — “запивання” дівування. Потім старша дружка (весільна мати) чіпляла молодому вінок до шапки чи капелюха, садовила біля нареченої на кожух і накривала їх рушником або посипала житом. Після цього молодих називали “князем” і “княгинією”, вони збирали дружину (весільний поїзд) і йшли запрошувати рідню і сусідів на весілля. Весільний поїзд складали головні дійові особи весільної обрядовості — з боку молодого і з боку молоді. На перших етапах весілля ці групи перебували у протиборстві, на заключних — у порідненні. Центральними фігурами весільного поїзда, навколо яких розгорталися всі обрядові дії, були наречені. Групу нареченого представляли боярин, хорунжий, старший сват, дружба, світилки, групу нареченої — старша дружка, брати. Всі вони разом складали почет молодих, виконуючи ритуальні функції переважно на перших етапах весілля: під час плетення вінків, завивання гільця, запросин.

Майже всі весільні гості (свати, сватьбові) мали свої весільні чини. Функцію розпорядника весілля виконував староста (сват). Він починав сватання, ділив коровай, виголошував прощі, в деяких регіонах одягав намітку нареченій, виконував і деякі обряди, що мали правове значення. Недаремно старосту вважали за представника громади. У парі зі старостою виступала його дружина — старостина (сваха, свашка), яка брала участь в обміні подарунками, хлібом, в обрядах покривання молоді. Свашки виконували обряд пов'язування намітки; світилка стежила, щоб не згасли свічки при виконанні обряду посаду; брат “продавав” сестру-наречену; солов'ї (хлопці, родичі молоді) продавали її придане.

Серед весільних чинів були й ті, хто “спеціалізувався” на виконанні окремих обрядів: вінкоплетенниці, коровайниці, візники, музики, кошельник (при обдаровуванні); весільні атрибути ніс хорунжий. Найповажніших весільних чинів перев’язували рушниками, іншим чіпляли букети на свитки і квітки на капелюхи.

Один із найпоширеніших весільних обрядів, який символізував освячення громадою новоствореної родини, вважалося бгання (випікання) короваю. Українці пекли багато видів весільного хліба: коровай, гільце, шишки, калачики, кожен з яких виконував специфічну обрядову функцію. Головним весільним хлібом був коровай, який виготовлявся з дотриманням певного сценарію. Бгали його у п’ятницю або в суботу в домі молодії (у східних районах), у родичів (Поділля та Волинь) або ж в обох молодих. Нерідко у цьому ритуалі брали участь родичі з обох боків, символізуючи поріднення сімей. Бгали коровай спеціально запрошені заміжні жінки, які приносили з собою борошно, яйця та сало. Весь процес бгання короваю обставлявся ритуальними та магічними діями. Вважалося доброю ознакою, коли коровайниця була непарна кількість (найкраще сім). При цьому коровайниці повинні були перебувати у першому шлюбі і жити в злагоді.

Спільність дій під час бгання короваю мала символізувати єдність майбутньої сім’ї. Для цього коровайниця зв’язували рушником і вони мусли все робити разом: місити тісто, виліплювати оздобу (колоски, троянди, голуби), обмивати руки. Існувало повір’я, що вдало спечений коровай принесе молодим щастя, тріснутий — віщує розлучення, а покручений — лиху долю. Тому коровайниці “улещували” коровай приказками та піснями:

Піч наша регоче — короваю хоче,
А припічок посміхається —
Короваю сподівається!

Кожен із весільних хлібів мав своє призначення: з паляницею йшли свататися, з шишками та калачем запрошували на весілля, голубки та гуски дарували коровайницям. Коровай був окрасою весільного столу як символ достатку й щастя, а наприкінці весілля його розподіляли між усіма присутніми.

Наступним етапом весільного обряду були запросини, які передбачали збір дружини (весільного поїзда) та запрошення гостей. Їх проводили у неділю зранку. У супроводі бояр і дружок матері молодого й молодії вираджали своїх дітей на запросини. Молода у на-

ціональному вбранні, прикрашена квітками та стрічками, обходила з дружкою хати й дарувала господарям шишки, промовляючи:

“Просили вас батько, просили мати,
і я вас прошу прийти на малий час —
На весілля до нас”.

Цей звичай не був скрізь однаковим: у південних районах найчастіше запрошував молодий, у Карпатах — спеціальні посередники (звачі), на Поділлі молоді ходили на запросини разом. Як правило, запрошували близьких і далеких родичів, сусідів і знайомих, а в великих селах і хуторах — усіх мешканців. Не годилося запрошувати під час випадкових зустрічей на вулиці, що відобразилося в іронічному прислів'ї: “Просили по дорозі, щоб не були на порозі”. Якщо ж нікого не заставали вдома — залишали букет і запрошення на воротах.

У день весілля відбувалося дійство вирядження молодого, якого проводжала мати, напинаючи на нього вивернутий вовною наверх кожух та обсипаючи зерном і дрібними грішми. Опісля молодий у супроводі весільного почту їхав по наречену. Основну обрядову і санкціонуючу функцію виконувала мати молодої: вона зустрічала почет, благословляла заручених на вінчання, а потім зустрічала їх після нього. Зустріч відбувалася біля порога оселі нареченої. Молоді тричі вклонялися батькам, а ті підносили їм хліб-сіль.

Складна церемонія весільного походу передбачала і низку традиційних викупів за наречену. Перший влаштовували у вигляді перейми неодружені хлопці на знак того, що відпускають дівчину з молодіжної громади. Повторювався викуп біля воріт хати нареченої (ворітна) — за право вступу молодого на територію іншого роду, потім у сінях — за місце біля нареченої. Останній викуп — весільний пропій — відбувався наприкінці весілля.

Обрядове дійство “посад” санкціонувало остаточне скріплення шлюбу та поріднення родів. Посад складався з обряду викупу місця біля нареченої, обміну дарами між родинами молодого і молодої, розподілу короваю та обдаровування молодих.

Одним і складових весільної обрядовості є вінчання — форма церковного шлюбу, яка запроваджувалася Синодом протягом XVII—XVIII ст. На перших етапах цього процесу вінчання погано сприймалося населенням України, оскільки суперечило народним весільним обрядам. Повінчані молоді нерідко жили нарізно, аж поки не справлять традиційне українське весілля. Лише поступово освячення

шлюбу в церкві набрало юридичної сили і стало невіддільним компонентом весілля. І все ж таки остаточне скріплення шлюбного союзу залишалося за народними обрядами. Недаремно вінчання передувало давньому санкціонуючому народному обряду — посаду. Тривалий час воно сприймалося крізь призму язичницьких традицій, свідченням якого є велика їхня частка у християнському обряді вінчання. Перед тим як йти до церкви, молоді просили у батьків благословення: “Благословіть, мамо! Благословіть, тату на рушничок стати”.

Ця церемонія відбулася на порозі хати. Батько і мати тримали на рушникові хліб-сіль. Мати промовляла до молодят:

“Благословляємо вас
Хлібом-сіллю, щастям-здоров'ям,
Розумом добрим, шлюбом довгим,
Щоб про родину дбали і батьків шанували!”

На Гуцульщині обряд громадянського вінчання зветься “прощею”: молодий і молода тричі обходять довкола столу і просять батьків пробачити за все, чим завинили перед ними. Йдучи до церкви, молода нерідко клала собі за пазуху залізний ключ або цілушку хліба. Виходячи з церкви, молоді з'їдали хліб, щоб жилося не вбого. Під час вінчання дружки тримали на правому плечі молодого хлібину зі свічкою, а над лівим плечем молодої перемітку. Це також елементи народної обрядовості, які дещо “приземлили” церковний церемоніал. Водночас церковне вінчання збагачувало традиційне народне весілля ідеєю освячення шлюбу, закріплюючи шлюб, тримаючи над головою наречених вінця. Найдраматичніший весільний обряд — “покривання” символізував перехід молодої до заміжнього стану. Він був продовженням посаду молодих, а розпочинався розподілом короваю. Ритуали розподілу весільного хліба і спільного його з'їдання молодими символізували створення нової родини. Далі символічні дії через розплітання коси та покривання голови молодої очіпком і наміткою підкреслювали ієрархічність шлюбного союзу. У найдавніші часи обряд розплітання здійснювався в домі молодої приданками та свекрухою, а наприкінці XIX ст. — як у домі молодої, так і в домі молодого приданками, свекрухою і навіть молодим. Молоду садовили на діжу, брат або приданка розплітали їй косу і змачували волосся медом. На Поділлі втинання коси здійснював молодий: посадовивши наречену собі на коліна, відрізав косу ножицями. На Закарпатті зберігався і більш архаїчний обряд — відсікання коси. Після церковного вінчан-

ня розпочиналися танці, під час яких молодій обтинали косу. Родичі молодого прив'язували кінець коси до гвіздка, вбитого в стіну. Молодий серед танцю повинен був виявити таку спритність, щоб єдиним ударом топірця повністю відрубати косу. Після цього родичі молодої приймали хлопця до свого роду. Відрізвавши косу, молоду покривали очіпком. За ритуалом вона мала двічі його зривати і тільки на третій раз корилася долі. Від цього моменту вона переходила у стан жінки з відповідними нормами поведінки. Вони підкреслювалися, зокрема, вбранням: заміжня жінка збирала волосся у жмут і запиналася хусткою або вдягала очіпок. Виходити поміж люди без нього вважалося непристойно. Обряд покривання був останнім, що виконувався в домі нареченої. Після нього молодий забирав молоду до свого дому, а разом і її посаг.

Кожна українська дівчина готувала собі придане — “посаг”, який складався з двох частин: худоби та скрині. Першу частину, а це насамперед худоба, певна сума грошей, клаптик землі — виділяв батько. Але те, що входило до скрині, дівчина мала готувати собі сама або ж разом з матір'ю. До скрині входили постіль, рушники, одяг, а також стрічки та хустки, якими дівчина мала обдаровувати весільних гостей. Отож до весілля дівчині треба було багато працювати. Траплялося, дівчина не встигала приготувати собі посаг, у такому разі народні звичаї передбачали спеціальні передвесільні дії — торочини, на які приходили подруги нареченої. Завершували готувати посаг у передостанній день весілля. Після обряду пов'язування молодих його урочисто везли до нареченого. Скриню супроводжували брати й свахи, які дорогою показували посаг гостям та односельцям — виймали із скрині гарні речі. Однак посаг мав продемонструвати не так достаток молодої та її рідних, як її працелюбність. Якщо він характеризував дівчину як добру майстриню, її почет зустрічали хлібом-сіллю, співали величальної. Парубки також брали участь у створенні матеріальної основи майбутньої сім'ї — вони, як правило, працювали у господарстві. Причому до цієї праці їх залучали досить рано — з 12–13 років. Адже молодий, беручи шлюб, мав сплатити нареченій віно — своєрідний викуп, вартість якого або дорівнювала посагові, або навіть перевищувала його. І хоча з часом розмір посагу та вартість віна зазнавали змін, сам принцип підготовки молодих до матеріального забезпечення сім'ї залишався одним із найважливіших.

Цикл обрядів шлюбної ночі — “комора” — складався з двох частин: перша включала обряд перевдягання молодої, чипчини, вивід

її до гостей, друга — приєднання невістки до родини чоловіка, розпалювання печі, готування обіду, частування свекрів. Закінчувалося весілля розподілом короваю та обдаруванням молодих і родини нареченого. Подекуди завершальний весільний обряд мав назву “пропивання молодої”. Наступного ранку дотримувалися певних обрядів: демонстрація цнотливості молодої (вивіщування прапора), “митвини” — ходіння молодої по воду, вмивання та скроплення всіх оточуючих; биття каші — ритуальне приготування каші, її “продаж” гостям та обсівання нею двору й худоби.

Післявесільний цикл включає обряд “калачини” (покалачини, хлібини, честь, дякування, розхідний борщ, свашини), спрямований на зміцнення зв'язку між сватами та полегшення періоду адаптації нареченої в чужій родині. Відбувалися калачини, як правило, через місяць після весілля у батьків молодої, куди приходили на гостину молоді з найближчими родичами та батьки молодого. За звичаєм молоді дякували своїм батькам, даруючи їм по дванадцять калачів, батьки, у свою чергу, обдаровували молоде подружжя полотном та перемітками.

Серед українців Карпат був поширений обряд міни — відвідування молодими батьків дружини. Під час гостини тесть віддавав зятю те, що обіцяв йому, коли укладали шлюбну угоду. Протягом перших місяців шлюбу влаштовували й інші обряди, покликані урізноманітнити спілкування молодих з родичами та свояками: сватини — жіноча вечірка в домі молодої, куди запрошувалися свахи; гостина — відвідування молодою своїх батьків; пропій — пригощання молодим весільних батьків та гостей, щоб запити своє господарство.

Особливий колорит в український побут вносить мистецтво вишивки та гаптування. Адже жодне дійство у святковій обрядовості не обходиться без вишитого рушника. Саме у вишивці простежується метафоричне кодування та знакова символіка, відома майстриням-вишивальницям. Втілені на полотні образи несуть багатогранну інформацію. Через художні виражальні засоби й технологічні прийоми відображаються світоглядні уявлення та художньо-естетичні смаки. Умовне зображення елементів, знаків яскраво передають народно-поетичне осмислення буття, вірування, уявлення, знання. Здебільшого художні символи мають свої канонічні образи, що являють собою обереги. Найбільш вживаними образами є рослини, квіти, чаші, образ жінки-берегині, хрест, яструби, голуби, горлиці, соколи, зозулі, змії, леви, олені, а також геометричні зображення стихій: земля, вода,

повітря, сонце, місяць, зорі, вогонь. Використовуючи переважно два кольори (червоний та чорний), вишивальниці досягали гармонії.

Традиційні символи, відомі ще за часів Трипільської культури, найчастіше зустрічаються в оздобленні речей домашнього вжитку, зокрема рушника. В Україні рушник — невіддільний атрибут обрядів і ритуалів, пов'язаних з народинами, пострижинами, заручинами, похованням. Рушниками прикрашали оселю, рушник оберігав у дорозі, військовому поході, на рушникові з хлібом-сіллю зустрічали бажаних гостей, рушником перев'язували старостів, ставало на рушник молоде подружжя. Рушником накривали хліб на столі, діжу з тістом, щоб коровай був пишним і запашиим, як квіти на рушникові. Рушник дарували повитусі, яка приймала пологи у породіллі. Рушником перев'язують всіх, хто прийшов провести в останню путь небіжчика. Тож особливе значення надавалося символам, зображенням на рушникові. Саме завдяки символічним зображенням можна розпізнати призначення того чи іншого рушника.

У кожній місцевості утворились характерні орнаментальні мотиви і композиції, найбільш улюблена і поширена колірна гама, специфічні техніки виконання. Дбайливо передавалися вони з покоління в покоління, майстри відшліфовували кращі досягнення своїх попередників, розвиваючи й удосконалюючи їх. Вишивкою займалися повсюдно. Кожний район, навіть кожне село вирізнялося своєю специфічністю мотивів. У поширених орнаментальних мотивах, їхніх назвах вражає образна спостережливість, тонке поетичне відчуття. Ось чому вишивка — це не тільки художнє оформлення речей, а й своєрідне світобачення, відтворене специфічними художніми засобами.

В українській вишивці органічно співіснують рослинний і геометричний орнаменти. Геометричні мотиви, такі як ромб, розетки, хрестоподібні фігури, стали основою східнослов'янського узору. Найпоширенішим є мотив ромба, який набуває різноманітних окреслень. Ускладнюється не тільки внутрішній простір, а й зовнішній контур. Ромб — один з найпопулярніших мотивів вишивки й ткацтва Волині, Поділля, Гуцульщини. У вишивці, згідно із застосованою технікою, він дає різноманітний художній ефект.

Академік Б. Рибаків, досліджуючи семантику геометричного орнаменту, виявив його міфологічну основу, тісний зв'язок з прадавніми віруваннями слов'ян, довів, що джерела його сягають палеоліту.

Значення солярних знаків у вигляді чотирьох-, шести- і восьми-пелюсткової розетки в колі, їх поширення в різьбленні хат, прядок,

гуцульських і полтавських скринь, особливо ж порохівниць, дають підстави вважати, що це графічні символи Сонця. Шестипроменевий знак — “громовий знак”, або ж “колесо Юпітера”, — сягає первісного уявлення про язичницьке небесне божество Род.

В Україні архаїчні форми орнаментатії зустрічаються в подільських рушниках, у вишивці Чернігівщини, Полтавщини. Це зображення фантастичних диво-птахів, грифонів, жіночої фігури з розширеним до низу трикутним одягом, піднятими догори руками-вітами, головою, увінчаною обабіч зображенням птахів.

Вишивку як вид орнаментального мистецтва необхідно розглядати в комплексі оформлення інтер'єру, народного одягу, святкових атрибутів.

Упродовж історичного і культурного розвитку в Україні виробилися і відшліфувалися найбільш доцільні й досконалі, з точки зору економічних, практичних і естетичних вимог, форми одягу, його крій, різноманітні методи і засоби декоративного оформлення. Традиційно-побутовий костюм конденсує в собі мистецтво узорного ткацтва, крою, різноманітного оздоблення.

У комплексі художньо-виражальних засобів вишивка займає провідне місце. Нею прикрашали одяг — це були сорочки, спідниці, фартухи, пояси, головні убори. Особливо яскраво і декоративно прикрашався верхній одяг — свити, сердаки, кожухи. Це вишивка кольоровими нитками, бісером, аплікація зі шкіри та сукна, оздоблені рельєфними і крученими шнурами, металевими прикрасами тощо.

Характер вишивки, вибір тих чи інших орнаментальних мотивів, кольорів вирішення залежали від призначення одягу, соціальних умов. Вишивка розташовувалася у місцях, зумовлених загальною композицією виробу, його кроєм. Особлива увага приділялась вишивці сорочки. На будень вишивали просто, скромно, на свято складніше й багатше, найпишніше — весільні і дівочі сорочки. Провідне місце займають полтавські вишивки. Вони відзначаються ніжною гамою, побудованою на поєднанні пастельних кольорів. Використовуються всі відтінки блакитного, ледь зеленуватого, сірого. До кінця ХІХ ст. улюбленою залишалася вишивка білим по білому (“біллу”). Вона створює малюнок високого рельєфу зі світлотіньовим моделюванням. Залежно від напрямку світла узор по-різному то відбиває, то поглинає світло, створюючи багату його гру.

Особливістю полтавської вишивки є співіснування рослинного, рослинно-геометричного орнаментів. В основу геометричного ор-

наменту покладено найпростіші фігури: скісний та прямий хрест, квадрат, ромб, трикутник, зірчасті мотиви, їх комбінації у різних поєднаннях створюють величезну кількість композиційних побудов. Відмітною рисою геометричних орнаментів є віртуозність і ювелірність внутрішньої розробки мотивів у поєднанні з чіткою лінією, що об'єднує всю композицію, створюючи вивірений спокійно-розмірний ритм. Усі композиції геометричного орнаменту мають безперервний ритм. Це ланцюг, в якому одні елементи є водночас частинами інших.

Вишивки Полтавщини розраховані на довгий уважний розгляд зблизька. Тільки тоді розкривається все багатство і краса узорів, ювелірність їх виконання.

Вишивки Київщини виділяються дрібно розчленованими орнаментальними мотивами. Улюбленими є грона винограду, гілочки з ягідками, квітами. Найпоширеніші “зірочки”. Вони найчастіше червоного кольору з графічним окресленням малюнка чорним. Це надає орнаменту рис стриманості, чіткості і надзвичайної виразності. Для вишивок Київщини типове контрастне зіставлення білого поля сорочки зі звучним мажорним акордом червоного і червоно-чорного малюнка.

Багата на традиції вишивки давня чернігівська земля. Основний малюнок орнаменту виконується білим зі стриманим вкрапленням червоного і чорного. Чоловічі сорочки вишиваються неширокими смугами геометричного орнаменту, рукави жіночих блуз — композиціями суцільного чіткого, графічного характеру. Нижче полика розміщуються вертикальні лінії рослинно-геометричних гілок або окремих елементів, найчастіше у вигляді видовжених ромбів.

Для вишивок Черкащини характерний рослинний орнамент, який складається з грон винограду, ягід, невеличких квіток. Тут, як і скрізь в Україні, полюбляють поєднання червоного з чорним; збереглася традиція вишивки сорочок білим по білому.

Крім сорочок, з великим хистом і любов'ю вишивали на всій території Середньої Наддніпрянщини кожухи. На Слобожанщині кожухи вирізнялися багатством і своєрідністю вишивки, в якій переважали червоні та оранжеві кольори. Вишивкою оздоблювали комір, поли і спину кожуха.

Орнаментика вишивки кожухів складається з рослинних мотивів, нитки використовувалися вовняні й шовкові червоного, зеленого, рідше бузкового кольорів. Орнаментика кожухів мала символічний

зміст. Про це свідчить переважання червоного кольору, символіка якого пов'язана з весільним обрядом. На спині вишивали зображення стилізованої підкови як символ гостинності, як “оберіг”.

Крім того, вишивали керсетки, а також спідниці, фартухи, пояси. Найпоширенішими кольорами були білий, зелений і червоний. Рослинний орнамент у керсетках розміщувався асиметрично, частіше на верхній полі і по низу виробу. Найтиповішою є одноколірна композиція рослинного орнаменту. Інколи вишивку розміщували на спині та по лінії талії. Водночас широко використовували аплікацію, вистрочування швами, що вносило додатковий декоративний ефект.

Важливу роль у жіночому і чоловічому костюмах відігравали пояси — узорноткані і вишиті. Вони були широкі, з тонкої вовняної пряжі червоного, зеленого, фіолетового кольорів, обидва кінці вишивалися великими галузками з квітами та листям, їх особливістю було те, що вишивався лише контур малюнка швом білого кольору або з поступовим переходом одного кольору в інший.

На Поліссі значно довше, ніж в інших районах України, збереглися в побуті, народному мистецтві, віруваннях архаїчні елементи, що несли відгомін прадавніх традицій. Вишивки в основному нескладні за своїми орнаментами, які утворюються з ритмічного повторення поодиноких або вписаних один в одній різноманітної конфігурації ромбів, восьмикутних зірок, ламаних ліній тощо. Характерною прикметою поліських вишивок є спокійно-розмірений ритм одного лаконічного мотиву.

Поліські вишивки дуже стримані, прості і графічно виразні. Вважає вміння володіти масштабним і колірним ритмом, що створює різноманітні за своїм емоційним ладом композиції. Вони вкривають суцільно, як килимовий узор, усе поле рукавів жіночих сорочок груди чоловічих. У трактуванні завжди присутній елемент реалізму, але високорозвинене декоративне чуття майстринь наділяє їх необхідною часткою умовності і стилізації.

На межі XIX–XX ст. відбувається кардинальна зміна художньо-образного вирішення народної вишивки. Пояснюється це поширенням техніки хрестика. Він відомий в Європі з кінця XVIII ст., а в Україні — з початку XIX ст. Цією технікою вишивали в містах і панських маєтках різноманітні предмети інтер'єрного призначення: панно, прикраси на меблі, скатерки, серветки та ін. Це були натюрморти, пишні квіткові букети з багатою гамою кольорних відтінків. У народному вишиванні ця техніка викликана появою нових рос-

линних натуралістичних мотивів у червоно-чорній гамі. Цей процес пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин, які змінили патріархальні устої села, підірвали давні традиції та уявлення про красу і доцільність, вироблені в народному мистецтві протягом століть. Техніка хрестика поступово витісняє давні засоби шитва, сталу колористичну гаму вишивок. Перевага віддається натуралістичним мотивам троянд, гвоздик, лілей, жоржин, хмелю, винограду, що поширюються через друковані взірці. Але поступово вишивальниці навчилися домогатися цілісності, ритмічного співвідношення білого тла і яскравої насиченої вишивки.

Трансформація художньо-виражальних засобів нових мотивів ішла від натуралістичності, деталізації до все більшого узагальнення, площинно-декоративного вирішення. Вміння майстринь творчо, індивідуально підходити до трактування узору привело до того, що навіть однакові мотиви кожного разу мали іншу інтерпретацію й осмислення. Мотиви, збагачені творчою фантазією вишивальниць, були далекі від першоджерела і в кожній місцевості мали своє трактування.

Подільська вишивка — одна з найбільш складних і красивих в Україні. Тут здавна займалися вишивкою як промислом не тільки жінки, а й чоловіки. Вироби потрапляли на ярмарки Києва, Петербурга, Парижа, вирушали в далеку подорож по світу. Чорний колір вишивки був домінуючим, іноді до нього додавали темно-вишневий або ж у червоно-чорну гаму включали жовтий чи зелений. Особливо вміло вишивальницям використовували біле тло полотна, що стає повноправним елементом орнаменту.

У вишивці Східного Поділля переважають геометричні мотиви складних сполучень, мініатюрна розробка їх справляє враження дорогоцінної мозаїки. Дуже люблять на Поділлі житній колір у поєднанні з чорним, що в жіночих і чоловічих сорочках має дуже ефектний вигляд. Широко застосовували також гаптування на тонкому полотні золотими і срібними нитками.

Вишивки Тернопільської області вирізняються густим, темним, аж до чорного, колоритом. Виконані вовною, густі, без пробілів, орнаменти суцільно вкривають рукави жіночих сорочок, гаптовані поверхневим швом. З початку ХХ ст. вишивка набула яскравіших кольорів, поширились квіткові орнаменти.

Багато і щедро вишивали на Буковині. Тут вишивка займала провідне місце в художньо-декоративному оздобленні народного костюма. Яскраво і різноманітно прикрашали рукави святкових сорочок.

Вишивали різноколірними вовняними, бавовняними нитками, використовуючи шовк, золоту і срібну нитки, металеві пластинки.

Особливістю народної вишивки Покуття є наявність вишивок “білим по білому”. Це переважно узори геометричного орнаменту — восьмипроменева розетка, ламана лінія, ромби. Чоловічі і жіночі сорочки мали по подолу і рукавах широкі смуги мережок. Біла нитка, завдяки застосуванню різноманітних технік виконання, створювала світлотіньову гру кольору — від блискучо-білого до темно-сірого. Найхарактернішими сорочками тут є “чорненки”, які носили заміжні жінки, і “червоненки”, що їх одягали дівчата. Вони здебільшого орнаментовані геометричними мотивами, їх розміщували скісними, ламаними вертикальними смугами або ж розташовували в шаховому порядку, суцільно вкриваючи усе поле рукава.

Для вишивки Прикарпаття і Карпат характерні легкі узори рукавів жіночих сорочок, які справляють враження тонкого мережива. Вони виконуються переважно чорним кольором. З часом у виробках цього регіону поширюються густі, без пробілів геометричні візерунки, колірна гама насичується жовтими, червоними, синіми кольорами. Рослинний орнамент складається переважно з мотивів квіток, галузок. Кожному виду одягу відповідала певна техніка, колорит, орнаментальні мотиви. Майстрині дотримувалися своїх художніх прийомів у різних видах одягу: кожухах, сорочках, хустках. У XIX ст. в цій місцевості сорочки шили з сірого домотканого полотна і рясно вишивали воскованими льняними білими і сірими нитками, а з кінця XIX ст. — чорними і червоними. Узори склалися з дрібних мотивів. Еволюція художньо-образного вирішення яворівської вишивки йшла в напрямку заміни найпростіших дрібноузорних геометричних орнаментів складними квітковими композиціями в яскравій, насиченій гамі кольорів.

На початку XX ст. одяг почали шити з синьої або чорної фабричної тканини, що значно вплинуло на розвиток вишивки. Майстрині сміливо користувалися жовтими, синіми, зеленими, червоними нитками, створюючи декоративно виразні рельєфні узори рослинних орнаментів.

Високим художньо-технічним рівнем виконання вирізняються вишивки Закарпаття. Вони демонструють як широту етнокультурних взаємовпливів, так і збереження традицій сивої давнини. Цей регіон характеризується різноманітністю технік виконання і колірної

гами, застосуванням бісеру, стеклярусу, металевих леліток. Рукави жіночих сорочок оздоблені густо, без пробілів, кучерявим стібком, заволікуванням, а також прозорим шитвом. Особливо цікаві сорочки з брижами. Це густо зібрані складки з вишитими поверх них узорами на чохлах, навколо шиї.

Особливу групу утворюють вироби Гуцульщини. Кожний район, навіть кожне село має своє художнє обличчя, улюблену колірну гаму. З того, як вишиті сорочка, кептар, легко можна дізнатися, з якого села їх власниця. Так, у с. Яворові були “сливові”, “черешневі”, “соснові” мотиви, а найулюбленішими узорами косівських майстрів залишалися “скриньковий” у вигляді ромбів або зигзагів, утворений прямокутниками – “скриньками”, або ж малюнок “головкатиї”. Колорит яворівських вишивок червоний, який підсилено жовтим, зеленим та чорним. Грубі вовняні, високого рельєфу вишивки поступаються місцем тонким бавовняним, що викликає кардинально новий підхід до художньо-образних вирішень, більш тонку, філігранну розробку орнаментальних мотивів. У верховинській вишивці в цей період домінує чорний колір, орнаменти утворюються від різноманітної комбінації ромбів і трикутників. Відмінність вишивки цього мистецького осередку полягає у детальнішій розробці середини елементів, кожна форма орнаменту подрібнюється на маленькі квадратики, які наче перлини заповнюють весь внутрішній простір.

Щедро, барвисто, з великим художнім смаком прикрашають на Гуцульщині верхній одяг – кептарі, сердаки, кожухи. Вони також різняться кроєм та оздобленням. Космацький кептар щедро прикрашений квадратами коричневого сап'яну, густо вибитими металевими прикрасами, жаб'ївський вишитий барвистими вовняними шнурками з переважанням зеленого, верховинський по низу оздоблений широкою смужкою з барвистих кручених ниток.

Наприкінці XIX ст. внаслідок проникнення в село капіталістичних відносин, посилення класового розшарування безземельне і малоземельне селянство починає дедалі більше займатися художніми промислами, що було для нього додатковим заробітком. Утруднення зі збутом готової продукції сільських кустарів на ринках, конкуренція фабричних товарів призводять до зубожіння та економічної залежності майстрів від торговців-скупників. Певну роль у збереженні народного мистецтва, захисті сільських кустарів від експлуатації скупників відіграла прогресивна творча інтелігенція.

Видатні представники української літератури Т. Шевченко, І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка виступали послідовними захисниками народного мистецтва, наголошуючи на його історичні самобутності, великому значенні в розвитку культури. Інтерес прогресивної інтелігенції до народної творчості, зокрема до вишивки, розвиток культурно-освітньої діяльності серед українського населення сприяли і поклали початок музейній справі. В цей же час було опубліковано цілу низку альбомів зі зразками української народної вишивки.

Любов до вишивання прищеплювалася кожній дівчині в родинному колі ще з раннього дитинства. Мати особисто навчала свою доньку майстерності та прийомів вишивання, передаючи свої навички, розтлумачуючи семантику образів, знаків, кольорів. Досліджуючи український фольклор, зустрічаємо багато пісенного матеріалу, в якому розкривається художньо-естетичне та виховне значення вишивки, її роль у суспільному житті українців:

Ой, учила мати доню вишивати:
Червоними квіточками — на щасливу долю,
Зеленими гілочками — на многая літа,
А сивими голубами — на гучне весілля!

Упродовж всього життя українки дбали про те, щоб їхній побут був гармонійно-насиченим, тому процедура вишивання супроводжувалася народною піснею. Довгими зимовими вечорами жіноцтво проводило час за вишиванням: вишивали й мережили сорочки для своєї родини — хусточки, скатертини, серветки, запаски, намітки та кісники. Через вишивку передавався настрій, чистота почуттів, повага, смуток, надія і сподівання. Через художній образ, втілений у вишивці, відбувалося освідчення в коханні. Звичаєве право містило в собі неписані закони, які накладали свої обов'язки, наприклад, дарування дівчиною коханому юнакові вишитої сорочки. Не випадково у народній пісні співається:

А вже тая слава по всім городочку,
Що дівчина козакові вишила сорочку!

З особливою теплотою вишивала дівчина своєму обранцеві хусточку, про щирість почуттів свідчать такі рядки з пісні:

Ой, мала нічка-петрівочка,
Та не виспалася наша дівочка,
Та усю нічку не спала –
Милому хусточку вишивала.
Та шила шовком, та шила “біллю”
Своєму милому про неділю.

Про майстерність і вишуканість вишивання свідчать такі слова:

Сиві голубиці – ледь не загудуть!
Рідкісні квітки – ледь не зацвітуть!
Райській пташки – ледь не полинуть!

Так красномовно віддлюються у фольклорі символи й образи, втілені у народній вишивці – яскравому виразнику історичної минувшини українського народу.

Нині серед українок відроджується майстерність вишивки, а вироби, оздоблені народними орнаментами, користуються широким попитом серед молоді, що свідчить про відродження традиційного національного костюма, атрибутів народного побуту.

Важливим кроком освітян має бути відродження традицій, звичаїв, обрядів та ритуалів, пісенного фольклору, ремесел, повернення до витоків народної творчості, яка увійшла до скарбниці української духовної культури і має величезне виховне значення.

МАУП

РОЗДІЛ 2

Запитальник

Етнографічні відомості про населений пункт

1. Як називається населений пункт? Чи існувала інша його назва?
2. Легенди та бувальщини про заснування населеного пункту.
3. Подати топонімічні назви околиць, кутків та урочищ цього населеного пункту.
4. Чи є в ньому руїни давніх будівель, валів?
5. Чи є могили, штучні горби, пам'ятки, кам'яні фігури? Хто і коли їх розкопував? Чи знаходили там давні грошові знаки, зброю, предмети побуту, скарби тощо?
6. Чи існують перекази про сховані скарби?
7. Коли побудовані громадські будівлі (церква, школа, ратуша тощо)?
8. Чи існують давні книги, літописи?
9. Хто вів літопис, метричні записи? Від яких років?
10. Запишіть легенди про історичні події та стихійні лиха, про давні порядки (панщину, суди тощо).
11. Зберіть документи: урядові грамоти, купчі, дарчі, закладні, про скасування панщини, про відбування військової служби, податкові документи, квитанції.
12. Чи мали мешканці вищу, середню, неповну середню, початкову освіту? Скільки було неграмотних (у відсотках)?
13. Які були громадські заклади в дорадянський період та їх назви?
14. Сільські громадські заклади минувшини, їх функції.
15. Сучасні громадські заклади.
16. Як називають себе мешканці цього населеного пункту, регіону? Як називають їх сусіди? Як вони називають сусідів?
17. Запишіть жарти, приповідки, оповідання з цього приводу.
18. Що відомо мешканцям про заселення цього населеного пункту (легенди, перекази)?

19. Чи є якісь родові або родинні традиції?
20. Вказати, чи є родинні, вуличні прізвиська.
21. Як ставилися мешканці до своїх сусідів колись і тепер?
22. Ставлення до представників інших етнічних груп та національних меншин.
23. Які імена переважали колись і тепер? Яких найбільше прізвищ?
24. Чи є родинні зв'язки з іншими областями України або країнами близького зарубіжжя? Скільки їх?
25. Антропологічні особливості жителів цього населеного пункту. Вказати найхарактерніші риси (зріст, статуру, волосся, очі, ніс, овал обличчя, особливості ходи, вимови, діалекту).

Землеробство

1. Які сільськогосподарські культури сіють і садять у полі?
2. Подати землеробський календар. Вірування. Ритуальні дії і ворожіння, пов'язані із землеробським циклом.
3. Використання засобів пересування. Спосіб їх виготовлення. Назвати їхні окремі частини.
4. Описати способи виготовлення та назви упряжі (волів, коней та ін.). Способи укладки вантажу (снопів, збіжжя, сіна, дерева). Засоби для ручного перенесення вантажу.
5. Які використовували знаряддя праці для обробітку ґрунту та їхні типи?
6. Знаряддя для молотьби і віяння.
7. Знаряддя для переробки збіжжя.
8. Посуд та знаряддя для зберігання сільськогосподарських продуктів.
9. Вказати розміри знарядь, описати засоби користування ними, назви окремих частин, де виготовлялися. Зафіксувати ціни на них у різні часи. Додати фотографії та малюнки сільськогосподарських робіт.
10. Які були способи боротьби із шкідниками, бур'янами, способи збереження продуктів землеробства?
11. Хто брав участь у тих чи інших сільськогосподарських роботах (стать, вік)?
12. Взаємодопомога. Ритуальні вироби з рослин і злаків, їх використання.

Тваринництво

1. Описати будівлі і знаряддя праці з догляду за тваринами. Їх місцева назва, типи прив'язі худоби, яких тварин можна тримати поряд, а яких – ні.
2. Прийоми догляду за тваринами у різні пори року, протягом дня. Способи вирощування молодняка. Породи тварин. Вирощування та виготовлення кормів. Спорядження для пастухів.
3. Знаряддя для переробки молока. Способи збереження молочних продуктів.
4. Поділ праці у сім'ї з догляду за домашніми тваринами і птицею.
5. Запишіть легенди, перекази, казки, вірші, прислів'я, приказки, загадки, ритуали, ворожіння, молитви, заклинання, чаклування, пов'язані з тваринництвом.

Садівництво і городництво

1. Розміри і топографія розміщення городів. Які культури вирощувалися і вирощуються? Знаряддя праці. Способи обробки городів, збирання врожаю. Способи збереження продуктів. Ритуальні дії.
2. Які дерева і кущі найчастіше висаджували і висаджують (фруктові і декоративні), які квіти, де вони розміщувалися? Які дерева, кущі, квіти висаджують поряд, чому?
3. Агрономічні знання.
4. Розвиток та знаряддя бджільництва. Інвентар, способи догляду за бджолами.
5. Запишіть вірування, ритуали, пов'язані із садівництвом, городництвом та бджільництвом.

Рибальство

1. Описати знаряддя та снасті, способи їх виготовлення. Зробити замальовки.
2. Рибальські прийоми та засоби, їх назви.
3. Способи переробки риби. Приготування рибних страв.
4. Записати рибальські оповідання, повір'я, молитви, ворожіння.

Мисливство

1. Знаряддя мисливства, прийоми їх використання та виготовлення.
2. Полювання на яких звірів, птахів переважало у цій місцевості?
3. Мисливський фольклор, вірування, ворожіння.

4. Мисливське спорядження, способи пересування, використання птахів, собак, інших тварин у мисливстві. Тимчасові мисливські будівлі.
5. Засоби транспортування впольованої здобичі.

Промисли

1. Які промисли найбільше поширені у цій місцевості?
2. Обробка волокна:
 - а) які використовували рослини, скільки і де сіяли, засоби і знаряддя обробки;
 - б) одиниці вимірювання, кравецтво.
3. Знаряддя для обробки вовни.
4. Знаряддя для обробки дерева.
5. Знаряддя для обробки шкіри і кістки.
6. Знаряддя для обробки металів.
7. Гончарство. Лозоплетіння. Плетіння із соломи. Фольклористика.

Житло

1. Типи житла. Особливості архітектури.
2. Допоміжні господарські будівлі, які будувалися наприкінці XIX ст.:
 - а) помешкання бідняків;
 - б) помешкання середняків;
 - в) помешкання заможних селян.Технологія будівництва. Загальний вигляд ззовні і зсередини.
3. Розміри і форма селянського двору. Як називаються окремі його частини, їх призначення (опис подавати у тій самій послідовності).
4. Описати сільськогосподарський тік.
5. Огорожа, матеріал і техніка його виготовлення.
6. Подати детальний опис маєтку.
7. Які дерева висаджували на подвір'ї, за садибою?
8. Описати господарське і кухонне начиння.
9. Описати звичаї, пов'язані з будівництвом житла.
10. Колективна допомога.

Одяг

1. Який одяг носили чоловіки (буденний і святковий) на початку XX ст.?

2. Який одяг носили жінки (буденний і святковий) на початку ХХ ст.?
3. Описати сучасний одяг за порами року: буденний, святковий, чоловічий, жіночий, дитячий, молодіжний, людей похилого віку.
4. З чого виготовляли домоткане полотно? Взуття, головні убори, верхній та спідній одяг, жіночі сорочки. Способи обробки шкiри.
5. Хто шив одяг? Скільки було шевців, кравців, кушнірів, чинбарів тощо у селі?
6. З якого часу почали носити міський одяг (вказати роки і хто саме: молоді чи старі, чоловіки чи жінки)?
7. Назвати елементи одягу та описати їх.
8. Дитячий одяг та взуття.
9. Жіночі та чоловічі прикраси (на початку, в середині, наприкінці ХХ ст.) Зробити замальовки прикрас. Скільки приблизно коштували (перевести на натуральну оплату — збіжжя, худоба).

Весільний одяг

Описати або зробити замальовки весільного одягу:

- а) одяг молодої та молодого;
- б) одяг дружок і дружків;
- в) одяг батьків, свашок і сватів.

При описі враховувати пори року і майновий стан.

Одяг для небіжчиків

- а) чоловічий;
- б) жіночий;
- в) дитячий;
- г) ритуальне призначення окремих частин одягу;
- д) які прикраси додавали?
- е) які речі клали у домовину?

Описати ритуал, пов'язаний з підготовкою до поховання та захо- роненням небіжчика.

10. Зачіски:

- а) чоловіча зачіска, парубоцька зачіска, дівоча і жіноча зачіски;
- б) дитяча стрижка хлопців, як стригли, з якого по який час;
- в) чи були якісь ритуальні дії під час перших пострижин, опи- сати обряд “Пострижин”;
- г) коли дівчата починали відпускати довге волосся? Чи були при цьому якісь ритуальні дії? Хто заплітав першу косу?
- д) прикраси до жіночих зачісок.

Художнє ткацтво і килимарство

1. Скільки у населеному пункті ткачів?
2. Чи постійно займалися ткацтвом?
3. Хто переважно займався ткацтвом?
4. Які вироби ткали і тчуть (рушники, рядна, версти, доріжки, килими, ліжники тощо)? Їхня місцева назва.
5. Яка переважає колористика? Назвіть елементи прикрас.
6. Скільки майстри брали за роботу?
7. Описати ткацький верстат. Зробити його замальовку.

Вишивка

1. Описати вишивки окремих груп населення (чоловіків, жінок, дівчат, парубків, дітей тощо). Колористика.
2. Техніка вишивки.
3. Місцеві назви вишивок, окремих її елементів.
4. Виготовлення полотна для вишивки.
5. Хто і коли вишивав?
6. Яким чином передавалася майстерність вишивки?
7. Назвіть окремих майстрів вишивки колись і тепер.
8. Чи вишивали на підробіток, для продажу?
9. Вірування, пов'язані з вишивками.

Малярство та декоративне оздоблення

1. Розписи та малюнки на стінах, печах, папері, склі, розмальовки дитячих іграшок та народні картини.
2. Використання розмальовок у хатньому інтер'єрі.
3. Чи існували майстри, які малювали ікони?
4. Які картини переважно купували?
5. Що малювали на дверях, брамах, хвіртках, возах?

Витинанки

1. Зразки витинанок. Що ними прикрашали?
2. Яких кольорів папір використовували для витинанок?

Ювелірна справа

1. Прикраси з дорогоцінного металу та коштовного каміння.
2. Зразки прикрас. Хто їх виготовляв? Матеріал. Інструменти. Техніка виконання.

3. Які речі побуту та прикраси виливали або виточували з металу чи срібла?
4. Використання металевих виробів в одязі.
5. Хто займався виготовленням прикрас з металу? Типи перснів. Ціни на вироби. Дарування.

Художня обробка дерева

1. Описати, замалювати, сфотографувати, зібрати зразки різьблення та оздоблень: сволоків, божниць, хрестів, каплиць, свічників, мисників, полиць, лав, стільців, скринь, люльок, іграшок, дерев'яних скульптур, знарядь праці.
2. Технологія обробки дерева. Який використовували інструмент?
3. Назви окремих частин орнаменту.
4. Використання інкрустації.
5. Дерев'яна скульптура та її застосування.

Писанкарство

1. Вірування та обряди, пов'язані з писанками.
2. Способи виготовлення писанок.
3. Замалуйте варіанти писанок.
4. Зберіть зразки дерев'яних писанок.
5. Варіанти оздоблення яєць.

Декоративні квіти та прикраси

1. З якого матеріалу виготовлялися і виготовляються декоративні квіти? Які саме квіти? Якого розміру, фактури?
2. Де використовуються декоративні квіти?
3. Обрядові дійства з використанням декоративних квітів і прикрас.

Мистецтво

1. Маски, костюми, реквізит.
2. Народні музичні інструменти та шумові ефекти.
3. Народна хореографія. Костюм та музичний супровід.
4. Народний театр.
5. Типи пересувного майданного театру.
6. Вертеп.
7. Ляльковий театр (маски, грим, персонажі, бутафорія, реквізит).
8. З яких матеріалів виготовлялися маски?

9. Бутафорія та реквізит.
10. Чи використовувалися природні матеріали і які саме?

Національна кухня

1. Скільки разів їли (сніданок, вечеря, підвечірок тощо) у буденний та святковий день, в окремі пори року?
2. Який посуд використовували під час їжі (описати миски, ложки)?
3. З якого матеріалу і де виготовлені горщики, чи поділявся посуд на святковий і буденний?
4. Чи зберігся дерев'яний посуд?
5. Назвіть місцеві назви посуду.
6. Описати процес вживання їжі. Хто подавав?
7. Як розміщувалася за столом родина?
8. Хто починав першим їсти?
9. Яких дотримувалися ритуалів перед і після їжі?
10. Чи їли з однієї миски?
11. Чи пили з однієї склянки?
12. Яким індивідуальним посудом користувалися члени родини?
13. Що їли взимку, навесні, влітку, восени?
14. Які страви і печива споживали під час кожного окремо календарного свята?
15. Які страви споживали на хрестинах, весіллі, проводах до військової служби, похоронах, під час спільних робіт? Черговість подання страв до столу.
16. Коли їли яйця, молоко?
17. Продавали чи обмінювалися продуктами харчування? Якими саме?
18. Перерахувати:
 - а) що випікали;
 - б) які страви готували з м'яса;
 - в) з овочів;
 - г) із зернових;
 - д) з картоплі;
 - е) з молока.
19. Коли випікали хліб (періодичність випікання), скільки хлібин і з якого борошна?
20. Скільки залишали зерна на рік з розрахунку на одного члена родини (окремо жита, пшениці, ячменю, картоплі та іншої городини)?

21. Скільки було голів худоби (корів, овець, свиней, кіз), птиці (курей, гусей, качок)?
22. Які страви споживала сім'я під час польових робіт?
23. Дитяча їжа відповідно до віку.
24. Опишіть великодній кошик.
25. Які страви готували на Святий вечір?
26. Табу на окремі продукти харчування під час релігійного посту.
27. Які заквашували овочі на зиму?
28. Які рослини вживали у їжу під час голоду?
29. Яку готували страву у печі (спосіб приготування у буденний день, перед святом)?
30. Дитячі ласощі.
31. Хто брав участь у приготуванні їжі?
32. Скільки було у селі млинів, олійниць, крупорушок, винокурень?
33. Алкогольні і безалкогольні напої. Спосіб приготування. Коли вживали.
34. Порядок подачі напоїв на стіл.
35. Вирощування тютюну або купівля (ціни).
36. Знаряддя для обробки, засоби зберігання, користування. Які рослини використовували для паління замість тютюну?
37. Пісні, перекази, легенди, загадки, прислів'я, вірші, скоромовки про їжу, окремі страви та напої.
38. Способи лікування при переїданні, надмірній випивці.
39. Чи готувалась окремо їжа для хворого члена сім'ї?
40. Записати рецепти страв, печива (хліба, паски, калачів).

Громадський побут

1. Які форми організаційної діяльності громад існували під час панщини та після її скасування?
2. Виборні місцеві органи самоврядування.
3. Хто представляв родину у громаді?
4. Як проходили вибори? Хто міг бути обраним?
5. Адміністративний поділ населеного пункту.
6. Громадські обов'язки у справі охорони, санітарного стану, підтримки громадської власності, боротьби зі стихійним лихом (пожежа, повінь).
7. Як збирали віча, громадські сходи?
8. Форми оголошень.

9. Спеціальні знаки і символи охорони, вісництва, пожежників, окремих громадських об'єднань.
10. Прояви милосердя: виховання сиріт громадою, допомога калікам, самотнім старим людям.
11. Моральні обов'язки та покарання за аморальні вчинки (народження позашлюбної дитини, зрада дівчини, зґвалтування, зрада чоловіка, дружини, пияцтво, крадіжка, хуліганство, неповага до старших, неслухняність).
12. Яке громадське дійство відбувалося біля церкви, корчми?
13. Сільські об'єднання, товариства, громади.
14. Коли з'явився гурток "Просвіта"? Активісти "Просвіти".
15. Коли побудована хата-читальня, "Народний дім", насипана могила?
16. Які існували організації, партії, гуртки за професіями та інтересами? Політичні демонстрації.
17. Методи протиалкогольної та протинікотинової боротьби.
18. Вечорниці, гуртки художньої самодіяльності, їх репертуар. Громадські масові гуляння та свята.
19. Сільські релігійні "храми", відпусти.
20. Спортивні змагання молоді.
21. Способи поділу громадської власності (долин, лісів, пасовищ). Спільне користування ними.
22. Спорудження громадських будівель. Яких саме?
23. Описати речі громадського побуту (дзвони, барабани, бубни, труби, калатала, міри розподілу, позначки, боргові застави).
24. Описати громадську "холодну" — "льох".
25. Основні місця збирання молоді, проведення дитячих ігор, спортивних змагань.

Звичаєве право

1. Які вчинки розглядалися судами громади? Форми покарань і заступень.
2. Хто проводив суди?
3. Які існували форми присяг, свідчень?
4. Форми позички.
5. Звичаї, пов'язані з купівлею-продажем. Обмін помешканнями.
6. Відповідальність за крадіжку, потраву, побиття, посягання та вбивство.
7. Межові знаки. Описати їх вигляд.

8. Наймання на сільгоспроботи, оплата.
9. Наймити. Їхні права та обов'язки, побут, робочий день, тиждень.
10. Обряди побратимства, обов'язки побратимів. Посестрення.
11. Титули різних громадських обранців.
12. Приймання гостей і гостинні церемонії.

Карне право

1. Які дії вважалися злочинними? Які з них називалися “злочином”, “виною”, “провиною”?
2. Які причини злочинних діянь? Чи виправдовувало звичаєве право деякі із злочинів, скоєних через божевілля, недоумство, нервові напади, оборону, примус (фізичний або технічний), злочинства від народження, за спадковістю тощо? Приклади такого виправдання.
3. З якого віку діти відповідали за свої карні вчинки згідно із звичаєвим правом?
4. Види покарань дітей родичами. Які з них не схвалювалися громадською думкою?
5. Чи визначало звичаєве право покарання за підготовку злочину? Чи визнавалися злочинцями державні боржники?
6. Види покарань (вудіння по вулицях, закриття в “холодну”, тілесні покарання, кара смертю тощо). Найбільш уживані види покарань у цій місцевості. Навести приклади. Ставлення звичаєвого права до помсти.
7. Чи були випадки кровної помсти між родинами, між кутками на національному або релігійному ґрунті?
8. Які види вини трактувалися як “злий намір”, “вина”, “необережність”, “намова”, “поміч” та інші?
9. Чи були дії, які державне право не засуджувало, а звичаєве право вважало злочином, і навпаки?
10. Ставлення громадської думки до політичних злочинів, злочинів проти приватної власності.
11. Ставлення до вбивства батьків, дітей, братів, сестер, дружини, чоловіка.
12. Яке ставлення було колись і зараз до абортів?
13. Ставлення до подружньої невірності, покидання чоловіка (дружини).
14. Ставлення до зґвалтування.
15. Ставлення до самогубців.

16. Ставлення до образи честі та види покарань образника.
17. Чи вважалося злочином знахарство, чаклунство, чародійство?
18. Ставлення до тих, хто відбув громадське покарання.
19. Ставлення до безневинно засуджених.
20. Чи збереглися громадські покарання (без державних) за дрібні злочини?
21. Запишіть розповіді, анекдоти, приказки, загадки про державне судочинство.

Право власності

1. Яким було ставлення до знайдених речей, викопаного скарбу? Чи існували винагороди за повернення знайденої речі? Наведіть приклади.
2. Укладання договору та види його затвердження (пиття могоричу, биття по руках).
3. Яким було ставлення до порушника договору? Чи існували якісь види їх покарання?
4. Якими видами договору користувалися (даровизна, купівля-продаж, найом на роботу, оренда хати, земель)? Форми їх укладання.
5. У яких випадках повертали куплений товар?
6. Поділ майна серед спадкоємців. Оформлення тестаменту.
7. Поділ майна після смерті бездітних і тих, хто не мав близької рідні.
8. Чи відомі поняття “вітцівщина”, “материзна” і в якому значенні?
9. Право власної дружини на свій посаг у родині чоловіка.
10. Чи були бійки через порушення права власності?
11. Що робили з особистою власністю померлого?
12. Правові норми щодо приймацтва.
13. Права та обов'язки зятя, невістки.
14. Майнові стосунки подружжя, які жили “на віру”.

Народні вірування і знання

1. Описати уявлення про створення Всесвіту, землі, хмар, морів, рік, притаманне мешканцям цієї місцевості.
2. Уявлення про явища природи (дощ, грім, блискавку, град, сніг, росу). Їх персоніфікації і повір'я про них. Сонце, Місяць, зірки. Повага до землі, вогню, води.
3. Вірування про потойбічний світ, про людську душу.
4. Вірування у предків. Залежність благополуччя від померлих.

5. Злі сили і духи (нечисті сили, відьми, відьмаки, вовкулаки, мавки, русалки, блуди, упирі, щезники, чародійники, богині).
6. В які добрі сили вірили (в янголів, душі померлих батьків, домовиків, дрібних домашніх духів)?
7. Свята і вірування. Перерахувати різні свята, як їх святкують, які існують ворожіння на свята, народне розуміння того чи іншого свята (легенди, перекази). Записати кожний обряд.
8. Передбачення погоди на основі спостереження за поведінкою тварин, рослин, за явищами природи, небесними світилами та ін.
9. Запишіть вірування, пов'язані з порами року, місяцями, тижнями, днями, поділом дня і ночі. Заборони і дозволи, які існують у зв'язку з цим поділом.
10. Магічні прийоми в охороні господарства, членів родини, тварин, птахів, рослин.
11. Замовляння і заклинання (записати на плівку).
12. Вірування в окремі рослини, тварини, риб, комах, чистих і нечистих звірів, їх зв'язок з людьми.
13. Оповідання про велетнів і карликів, песиголовців, двоголових, розбійників, героїв.
14. У що може “обернутися” людина згідно з віруваннями (у вовка, сову, кішку, жабу тощо)?
15. Оповідання про чарівників, чарівниць, ворожок, знахарів. Як запобігти чародійству? За якими ознаками можна розпізнати чародіїв?
16. Лихі очі і наврочення.
17. Оповідання про церкви, могили, млини, олійниці, печери, дупла дерев тощо.
18. Як пояснюють сни?
19. Розповіді про “лунатиків”.
20. Пості і їх пояснення. Як дотримуються постів?
21. Погляди на тлумачення божественної сили та святих. Легенди про них. Як народ уявляє собі Святу Трійцю: Бога, Ісуса Христа, Святого Духа, а також Богородицю?
22. Легенди про янголів, архангелів, святих (Петра, Павла, Миколу, Івана Хрестителя, Георгія, Михайла, Іллю та ін.).
23. Які ікони мають найбільше пошанівок? Які найчастіше зустрічаються? Легенди про їхню чудодійну силу.
24. Віра у силу церковного передзвону.

Астрономічні знання, час, міри

1. Астрономічні знання. Легенди. Астрологія.
2. Як поділявся час: рік (цифрово або за визначними подіями), пори року, місяці, тижні, години? Які їх назви? Способи вимірювання часу? За якими ознаками віщують зміну пори року, погоди?
3. Яка існувала система обчислення (десятинна чи інша)?
4. Як рахували (на пальцях, камінцях, зарубках)?
5. Які існують практичні способи усної, письмової лічби (множення на пальцях тощо)?
6. Міри ваги сипких тіл.
7. Міри рідини.
8. Визначення об'єму.
9. Які були поширені міри довжини (палець, долоня, лікоть, сажень, верства)?
10. Виміри у процесі виготовлення полотна.
11. Які були поширені міри площі?
12. Запишіть загадки, приказки, легенди, оповідання, пов'язані з народними знаннями.

Народна медицина

1. Записати народні назви хвороб.
2. Які існують вірування про хвороби? Записати оповіді та легенди про них.
3. Хто в родині найчастіше займався лікуванням?
4. Хто займався лікуванням у цьому населеному пункті, окрузі?
5. Які хвороби лікували народні цілителі: знахарі, знахарки?
6. Які рослини вживали з профілактичною метою?
7. Які існували вірування та повір'я, пов'язані зі збиранням лікарських трав?
8. Записати рецепти приготування ліків з рослин, мінералів, тваринної сировини.
9. Як застосовується в лікувальній магії вода, вогонь, земля?
10. Використання у лікуванні магичної дії предметів, чисел.
11. Замовляння.
12. Лікування дитячих хвороб зливанням воску, курячим яйцем тощо.
13. Записати словесний текст і супроводжувальні ритуальні дії під час замовляння.

Сім'я і сімейний побут

1. Які сім'ї переважають у цьому населеному пункті (великі, малі)? Скільки в родині осіб? Хто є главою родини?
2. Родинне ставлення кожного члена сім'ї до батька.
3. Чи є в сім'ї діди і баби, прадіди і прабаби?
4. Які в сім'ях близькі родичі (брати, сестри) стосовно основного подружжя?
5. Хто є з овдовілих і яке його становище в сім'ї?
6. Чи передавали старійшини майно тому, з ким живуть? Чи залишалися главою сім'ї до смерті?
7. Яким чином оформлялася спадщина? Коли діти починали відділятися від батьків? Хто залишався жити на старому місці, якщо сім'я розділялася?
8. Чи ділилася хата на дві частини між дітьми, між батьками і дітьми? Чи були спільними кухня, комора, господарські будівлі?
9. Скільки у селі багатодітних сімей?
10. Середній вік одруження чоловіків і жінок. У скільки років одружувався (виходила заміж) кожний член опитуваної родини?
11. З якого віку людину вважають “старим парубком”, “старою дівою”?
12. Чи одружувалися люди похилого віку в минулому?

Взаємовідносини у родині

1. Хто є главою родини згідно з документами (раніше і тепер)? Хто розпоряджався грошима?
2. Чи є пережиток поваги до зятя, невістки внаслідок причетності до багатого роду?
3. Чи є главою родини жінка?
4. Чи є в родині поділ праці на чоловічу і жіночу? Навести приклади.
5. Чи впливає зарібок жінки на її сімейне становище? Чи допомагають їй чоловіки у домашній роботі? Хто здебільшого займається домашньою роботою — старше покоління чи молодь?
6. Скільки у селі жінок-керівників та чоловіків-керівників? Скільки нагороджених жінок і чоловіків?
7. Чи впливає на одруження фактор власності?
8. Вуличні назви. Кого називали на прізвище, а кого назвиськом?
9. Чи називали заміжніх жінок назвиськом, що походить від імені чоловіка? Навести приклади.

10. Чи були випадки, коли старші діти йдуть “на свій хліб”, а батьківське майно залишаються наймолодшому у родині?
11. Якщо помер одружений син, то кому дістається спадщина — невістці чи її дітям? Якщо дітям, то хто при них був опікуном — мати чи інші члени родини?
12. Якщо невістка померла бездітною, то чи повертався її батькам посаг (придане), чи залишався при чоловікові?
13. Чи були сварки з приймаками тільки через майно або з якогось іншого приводу?
14. Види посагу (приданого). Що давалося у скриню як посаг? Описати посаг багатих і бідних.
15. Якщо бідний приймак одружувався з вдовою, чи не проганяли потім вітчима діти? Яким було ставлення до нього?
16. Чи були випадки розлучень і чи жили неодруженими, тобто “на віру”?
17. Чи вважалися спадкоємцями діти, народжені в неодружених пар?
18. Чи сідають на весіллі окремо чоловіки, окремо жінки?

Стосунки із сусідами

1. З якого приводу скликали толоку? У яку пору року частіше?
2. Хто приходив на толоку (родичі, сусіди, знайомі)?
3. Чи відроблялася або оплачувалася робота на толоці?
4. Скільки разів годували під час толоки?
5. Як закінчували толоку? Чи організовували розваги? Описати їх.
6. Хто скликав толоку (бідні, середняки, багаті)?
7. Чи приходили зі своїм знаряддям праці? Перерахувати його.
8. Опишіть одну з толок (будівництво, сівба, обжинки, жнива).
9. Яка участь сусідів у родинних святах (народження дитини, хрестини, проводи до війська, весілля, день ангела, похорони)?
10. Чи кликали сусідів при розподілах майна?
11. На які календарні свята приходили сусіди (Святвечір, Різдво, Великдень)?
12. Які знаряддя праці позичали у сусідів (перерахувати основні)?
13. Чи допомагали продуктами біднішим?
14. Чи побутовало частування сусідів незвичайними стравами (свіжиною, молозивом, медом тощо)? Чи організовувалися гостини? Описати їх.
15. Які існують перекази, прислів'я, примовки, пов'язані з толоками та гостинами? Яких співають пісень?

16. Чи користувалися якимись пільгами власники знарядь праці (воза, рала, борони, сівалки тощо)? Чи віддавали реманент в оренду?
17. Як довго існували супряжні зв'язки?
18. За яким принципом вступали в супряжство між собою?
19. Учасники супряг спільно виконували важкі роботи чи лише віддавали тяглову силу і реманент один одному?
20. Якщо виконували роботи спільно, то чия була їжа?
21. Чи використовувалися супряги під час громадських робіт (поміщиків, державі, громаді)?
22. Чи побутували, окрім кінних і волячих, ще якісь види супряг?
23. Які ви знаєте перекази про супряги?
24. Які знаряддя праці купувалися у спадщину родичами? У яких відносинах були ці сім'ї (сусідських, родинних)?
25. Як вирішувалися справи при вчиненні шкоди сусідам (домашньою птицею, худобою)?
26. Коли найчастіше відвідували один одного, щоб поговорити (пори року, дня)?
27. Чи вважалися сусідами власники двох полів, сінокосів, що межували?
28. Які були відносини при спільній обробці сільськогосподарських продуктів (спільний помел у млині, олійні, крупорушці), обробці льону та конопель)?
29. За яким принципом збиралися дівчата на вечорниці (сусіди, родичі, товариші, друзі, знайомі з інших кутків)?
30. Чи мирилися сусіди у зв'язку з якоюсь визначною сімейною подією у недруга (весілля, хрестини тощо)?
31. Чи виникали якісь форми звернення між учасниками при супрягах, толоках та інших зв'язках? Назвіть ці форми.
32. Чи починалися або закінчувалися ці зв'язки якимись ритуалами (клятвами, присягами, церковними требами, гостинами)? Опишіть їх. Чи зазначалося це в державних установах письмово?
33. Усна народна творчість про ці зв'язки (перекази, пісні, приказки, загадки, анекдоти тощо).
34. Чи збиралися жінки для якоїсь роботи (вишивання, плетіння, прядіння, ткання тощо)? Хто збирався (родичі, сусіди)?
35. Чи практикувалися складчини при забавах? Опишіть їх.

Народини

1. Охорона здоров'я жінки-породіллі і дитини.
2. Від яких робіт звільнялася вагітна жінка і з якого часу?
3. Якою займалася роботою?
4. Повір'я і ворожіння, пов'язані з вагітністю.
5. Роль бабки-повитухи. Чи користувалася бабка-повитуха авторитетом у селі? Описати, які магічні прийоми використовувала вона під час пологів і після них.
6. Які повір'я і ворожіння пов'язані з пологами?
7. Що говорили в селі, коли хтось народився?
8. До якого часу дитину годували материнським молоком?
9. Коли давали молоко, чай, кашу?
10. Чи були в селі випадки, коли мати годувала груддю двох дітей (старшу, меншу)?
11. Описати, як відлучали дитину від груді.
12. Чи був режим годування дитини?
13. Чи годувала мати дитину при сторонніх?
14. Повір'я і ворожіння, пов'язані з годуванням дитини материнським молоком.
15. Чи були випадки страти дитини? Як це каралося?
16. Легенди про підкидання дітей.
17. Хто відвідував породіллю і дитину?
18. Через який час після пологів приходили відвідувачі?
19. Кого пригостили, якими стравами?
20. Чи відвідували породіллю-покритку?
21. Що приносили? Що говорили? Які виконували дії?
22. Описати купання дитини і пов'язані з ним ворожіння.
23. В яких обрядах забороняється брати участь покритці?
24. Скільки разів купали дитину протягом тижня?
25. Що їла породілля після пологів? Скільки тривала ця дієта?
26. Як називали дитину до хрещення?
27. Ласкаві імена дитини.
28. Коли хрестили дитину?
29. Скільки було кумів?
30. Кого просили в куми?
31. Чи проводилися в родині події, пов'язані з хрещенням?
32. Чи була відмінність у хрещенні законнонароджених і незаконнонароджених дітей?

33. Хто був кумом незаконнонароджених?
34. Як називали незаконнонароджених у селі?
35. Повір'я, пов'язані з хрещенням дитини.
36. Як називала пізніше дитина кумів?
37. Як вибирали ім'я дитині (на честь святих, родичів)?
38. Що давали замість годування груддю?
39. Коли вперше почали давати дитині "бабку"?
40. У що загортали дитину? До якого часу зв'язували?
41. Описати колиску (вигляд і будову, матеріал); типи колисок (підвісні, стаціонарні, пересувні).
42. Як виготовлялися інші пристосування: ходунці, стоянці, візки?
43. Чи користувалися під час годування немовляти соскою?
44. Через який час відбувався обряд очищення породіллі? Описати його.

Догляд за дитиною

1. Коли дитині шили сорочку, шапочку, купували одяг? Коли хлопцеві вперше шили штани?
2. Як називали дитину до року, до семи років, до чотирнадцяти?
3. Чи прив'язували дітей (на печі, у люльці, у полі) і з якого віку?
4. Чи всім дозволяли брати дитину на руки?
5. До якого часу не можна було стригти волосся й обтинати нігті?
6. Коли дитина починала їсти разом зі старшими?
7. До кого йшли з дітьми на гостину?
8. До скількох років брали дітей на гостину?
9. Як заспокоювали дитину, коли вона плакала?
10. Чи давали дитині плакати (щоб краще спала, розвивала легені тощо)?
11. З якого часу привчали дитину попереджати про природні потреби?
12. Чи відзначали іменини, пострижини, роковини?
13. З якого віку діти гралися із сусідніми дітьми?
14. Які гостинці приносили дітям гості? Хто приносив: рідні, знайомі?
15. Які гостинці привозили батьки з міста, з ярмарку?
16. Як повинна була дякувати за гостинці дитина?
17. У скільки років дитина починала пасти худобу і яку?

Виховання дитини

1. Обряди і звичаї, пов'язані з вихованням дитини, її ростом. Описати їх відповідно до віку дитини (хлопчика, дівчинки).
2. Яка відмінність у вихованні між хлопцями і дівчатами?
3. З якого часу починався поділ у виконанні домашньої роботи?
4. Як привчали дітей до роботи?
5. З якого віку діти йшли у найми?
6. Чим займалися у наймах?
7. Використання грошей, зароблених дитиною під час наймування.
8. До якого віку діти вчилися у школі?
9. Скільки і хто за майновим станом (із заможних, середняків, з бідних родин) у селі закінчив гімназію у 80–90 роках ХІХ ст.?
10. Скільки навчалися, але не закінчили гімназію? З яких причин?
11. Яких ремесел вчили у селі?
12. Чи наймалися діти на роботу до міста і на які роботи?
13. Відмінність у вихованні в сім'ях інтелігенції та селян.
14. Чи віддавалася якась перевага старшим дітям? Яка саме?
15. Хто займався вихованням дитини: мати, баба, батько, дід, старші діти, інші родичі? Описати, хто і якою мірою займався вихованням відповідно до віку дитини.
16. За які провини вдавалися до фізичного покарання дітей, а за які — ні?
17. Биття як засіб виховання. Хто бив і чим? Прислів'я та приказки про биття дитини.
18. Які імена були найбільш поширені колись і тепер?
19. Роль хрещених батька і матері, їх участь у вихованні. Коли давали подарунки, гостинці?
20. Як їли за спільним столом? Описати родину під час їжі: послідовність їжі, місце за столом, поведінка.
21. Ставлення дітей до хліба. Оповідання, легенди, приказки, загадки про хліб.
22. Ставлення до крадіжок (крадіжки у сім'ї та в чужих).
23. Покарання за крадіжку.
24. Ставлення до брехні. Покарання.
25. Ставлення до паління. Коли дозволяли палити?
26. Як карали дітей за паління?
27. Становище незаконнонароджених дітей.

28. Які прізвиська давали незаконнонародженим дітям у селі?
29. Ворожіння, пов'язані з хворобою дитини. Назвати дитячі хвороби.
30. Опишіть похорон дитини. Чи були якісь відмінності порівняно з похороном дорослого?
31. Звичаї, повір'я, ворожіння, пов'язані з життям і доглядом за дитиною.
32. Хто займався лікуванням дитини? Народні ліки, методи лікування.
33. Кому віддавалася перевага — лікарю чи знахарю?

Дитячі ігри та розваги

1. Опишіть детально кожен гру, можна зробити замальовки (подавати відповідно до віку: від двох років і далі).
2. Опишіть індивідуальні ігри дітей відповідного віку.
3. Опишіть порядок проведення жеребкування в іграх, додайте тексти лічилок.
4. Дразнилки. Колись на кожне ім'я були віршовані дразнилки. Запишіть їх повністю.
5. Опишіть великодні гаївки, веснянки, ігри-хороводи.
6. Примовки, віршики до рослин, тварин, комах, птахів, природних явищ — дощу, грому, граду, сонця, веселки тощо.
7. Дитячі колісанки.
8. Римовані казочки, примовки, байки та ін.

Весілля

1. Знаки договору про одруження між хлопцем і дівчиною. Чи були після цього якісь зобов'язання одного перед іншим?
2. Традиційні дні сватання. Описати обряд сватання.
3. Участь батьків при виборі невістки, зятя.
4. Яке придане давали нареченій (перелічити одяг, худобу, гроші, частку землі, будівлі)?
5. На скільки часу вистачало приданого?
6. Через який час після сватання призначалося весілля?
7. Скільки днів тривало весілля? Зробити його повний опис.
8. Що приносили на весілля гості? Кому роздавали? Що говорили?
9. Перелічити весільні страви.
10. Якими стравами закінчувалася вечеря першого дня весілля, сніданок другого дня весілля й обід третього дня весілля?

11. Скільки людей збиралося на весілля? Хто саме?
12. Коли виникли письмові запрошення (крейдою на дверях, олівцем на папері, гілочки, квіти на воротах чи паркані)? Що писали?
13. Кому і для кого давали гостинці з весілля?
14. Опишіть вигляд короваю та шишок.
15. Що символізує собою коровай та шишки?
16. Скільки продуктів заготовляли на весілля?
17. Скільки напоїв і яких саме?
18. Чи були почесні гості? Весільний тамада, “генерал”.
19. Чи були випадки насильного одруження молодих? Як вони потім жили?
20. Чи був звичай викрадення дрібних речей у молодої, коли її забирали? Які саме речі викрадали і хто?
21. Чи були випадки викрадення молодої у молодого? Хто давав викуп?
22. Хто був присутній під час шлюбу в церкві?
23. Де розташовувалися троїсті музики?
24. Як передавали поле, якщо наречені були з різних сіл?
25. Чи відрізнялися весільні страви у представників різних соціальних груп?
26. Магічні дії, що підкреслювали зверхність чоловіка над жінкою.
27. Які ворожіння здійснювали на другий день весілля?
28. Які театралізовані дійства відбувалися третього дня?
29. Весільні обряди при повторному одруженні.
30. Скільки разів можна було одружуватися?
31. Чи існував обряд знайомства молодої з родичами?
32. Описати зміну одягу дівочого на жіночий. Коли і як саме це відбувалося?
33. Чи давали знати гостям про цнотливість нареченої? Як саме?
34. Коли відбувалися перші відвідини молодими своїх батьків?
35. Чи існували випадки спрощеного церемоніалу весілля? У яких випадках?
36. Чи одружувалися різні за віруваннями, різні за національністю? Як до цього ставилися родичі та односельці?

Проводи до війська

1. Перекази, легенди про ухилення хлопців від служби у війську колись.

2. Які були покарання за ухилення від служби?
3. Опишіть поведінку рекрута та ставлення до нього земляків після одержання ним повідомлення про призов.
4. Чи організувала молодь рекрутові прощальний вечір?
5. Коли організували проводи? Кого запрошували?
6. Коли збиралися гості? Описати саме пригостання. Чи вкраплювалися в нього елементи похорону, весілля?
7. Пісні, які виконувалися під час проводів, голосіння.
8. Які були ворожіння під час проводів?
9. Чи обдаровували рекрута?
10. Які страви подавали гостям?
11. Які здійснювали обряди під час проводів?
12. Роль дівчини — обраниці рекрута.
13. Чи були випадки покарання невірної дівчини? Яке було покарання?
14. Чи відзначалася відпустка вояка та повернення його з військової служби?

Похоронні звичаї та ритуали

1. Які знаки, сні або пригоди за народним повір'ям віщують смерть?
2. Хто обмиває і одягає небіжчика? Які існують звичаї?
3. Як кладуть небіжчика і як опоряджують катафалк?
4. Як повідомляють родичам і сусідам про смерть?
5. Чи помічається хата, де є небіжчик?
6. Які ритуальні дії виконуються і ким?
7. Хто чатує вночі біля мерця і його обов'язки?
8. Чи існує звичай гратися в ігри при небіжчику?
9. Як прощаються з небіжчиком, що кладуть у труну? Чи стукають нею об поріг і відчиняють вікно, коли виносять з хати?
10. Що ставлять на труну?
11. Хто виносить небіжчика?
12. Як везуть на цвинтар?
13. В яку пору дня ховають?
14. Хто копає яму і за яку плату?
15. Що роблять присутні в момент опускання покійника в яму і що кидають у яму та що кладуть на могилу?
16. Чи виголошують промову над гробом?
17. Чи справляють поминки, коли і через скільки днів?

18. Коли приносять їжу (сніданок) і свічки?
19. Коли йдуть на гробки і яких звичаїв дотримуються?
20. Як відбувають жалобу і чого не можна робити родичам, сусідам, всім односельчанам?
21. Коли гасять після похорону світло у хаті і лишають для душі поживу?
22. Що, за переказами, діється з душею після смерті?
23. Як уявляють люди потойбічний світ?
24. Що роблять, аби померлий не ходив по світу?
25. Що діється з нехрещеними дітьми, з жінками, які залишили малих дітей?
26. Де ховають самогубців? Що про них говорять?
27. Чим саме відрізняється сучасний похорон від давнього?
28. Яку участь у похоронних обрядах брала громада?
29. Запишіть тексти голосінь за покійником членів родини або плакальниць.

МАУП

Звичаєвий календар українських свят

- 22 грудня — Святвечір. Багата кутя
23 грудня — Коляда
3 січня — Різдво світла Дажбожого
23 грудня — Свято Роду
28 грудня — Свято Місяця. Щедра кутя
2 січня — Святвечір. Голодна кутя
3 січня — Водосвяття
30 січня — 5 лютого — Стрітєння
11 лютого — Бога Велеса
11–17 лютого — Велесовий тиждень
18–24 лютого — Колодій. Вшанування Кола Сварожого
1 березня — Явдохи
7 березня — Новоліття. Винос Дідуха
9 березня — Пташині свята
9–10 березня — Шевченківські дні
16–22 березня — Вербиця. Вербний тиждень
20 березня — Навський Великдень
23 березня — Великдень Дажбожий
24 – 30 березня — Волочильне
25 березня — Свято воскреслої Землі. Благовіщення
26 березня — Весняний Перун
30 березня — Пасіка. Теплою Олексі
31 березня — 4 квітня — Провідний тиждень — поминальний
11 квітня — Орда. Ора і Дани — поєднання світла і води
12 квітня — Рахманський тиждень
22 квітня — Велика Лада. Свято весни
5–18 травня — Русалії
6 травня — Юрійів день
8 травня — Русалчин Великдень
9 травня — Весняний Велес
10 травня — Іменини Матері Сирої Землі. Зільник
11 травня — Зелена неділя
15 червня — Літнє свято Світовида

21 червня – Купальська ніч
22 червня – Купайла
25–30 червня – Літні Ярильські Святки
28 червня – День Конституції України
29 червня – Проводи Ярила
1 липня – Літнє свято Сварога
3 липня – Літнє свято Місяця
20 липня – Перуна
22 липня – Перуниці
27 липня – Паликопа
1 серпня – Медово-маковий Спас
6 серпня – Яблучний Спас
16 серпня – Хлібний Спас
24 серпня – День поновлення Незалежності України
1 вересня – Весілля Свічки
4 вересня – Осінні Перун і Перуниці
8–9 вересня – Свято Рожаниць. Вшанування жінки
14 вересня – Здвиження
25 вересня – Овсень (Світовида)
27 вересня – Пасіка осіння
29 вересня – Осіннє свято Місяця
1 жовтня – Покрова Матінки-Землі
25 жовтня – Діди. Вшанування пращурів Родоводу
31 жовтня – Морена зимова. Мокоші
21 листопада – Видіння. Поминальна вечеря
24–17 листопада – Свято Долі. Калита
6 грудня – Зимовий Велес
19 грудня – Нікола. Закінчення Кола Сварожого

МАУП

Тести

1. До якої мовної сім'ї належать українці?

- а) монголоїдної;
- б) арійської;
- в) індоєвропейської.

2. Які антропологічні ознаки українців?

- а) брюнети, кароокі;
- б) блондини, синьоокі;
- в) русі, зеленоокі.

3. Яка прадавня релігія українців?

- а) християнство;
- б) язичництво;
- в) індуїзм.

4. Які етнічні корені українців?

- а) гуни;
- б) скіфи;
- в) анти.

5. Які племена населяли Подніпров'я?

- а) древляни;
- б) поляни;
- в) сіверці.

6. Коли була відкрита Черняхівська культура?

- а) у 1899 р.;
- б) у 1901 р.;
- в) у 1907 р.

7. Хто відкрив Черняхівську культуру?

- а) Хв. Вовк;
- б) М. Драгоманов;
- в) В. Хвойка.

8. Де була виявлена Трипільська культура?

- а) Причорномор'я;
- б) Нижнє Подніпров'я;
- в) Полісся.

9. Коли прадавні українці святкували Новий рік?

- а) у січні;
- б) у березні;
- в) у червні.

10. Як називається обряд у переддень весілля?

- а) прощальний;
- б) запивання нареченої;
- в) дівич-вечір, хлопчачник.

11. Як називається чиста кімната в українській хаті?

- а) зала;
- б) холодна кліть;
- в) світлиця.

12. Якими видами діяльності займалися прадавні українки?

- а) бджільництвом;
- б) кожум'яцтвом;
- в) збиральництвом.

13. Яку назву мають народні музики?

- а) квартет;
- б) гурт;
- в) троїста музика.

14. Який народний танок є візитівкою українців?

- а) вихиляс;
- б) гопак;
- в) тропак.

15. Який прадавній атрибут присутній у державній символіці?

- а) орел;
- б) колос;
- в) тризуб.

16. Які кольори переважно використовували для вишивки?

- а) жовтий, зелений;
- б) синій, білий;
- в) червоний, чорний.

17. Як називається весільний обрядовий хліб?

- а) калита;
- б) коровай;
- в) калач.

18. У якому віці відбувався обряд “пострижини” хлопця?

- а) у 5 років;
- б) у 7 років;
- в) у 10 років.

19. Як називається колективна взаємодопомога?

- а) відробіток;
- б) супряга;
- в) толока.

20. У якому році було створено Інститут українознавства?

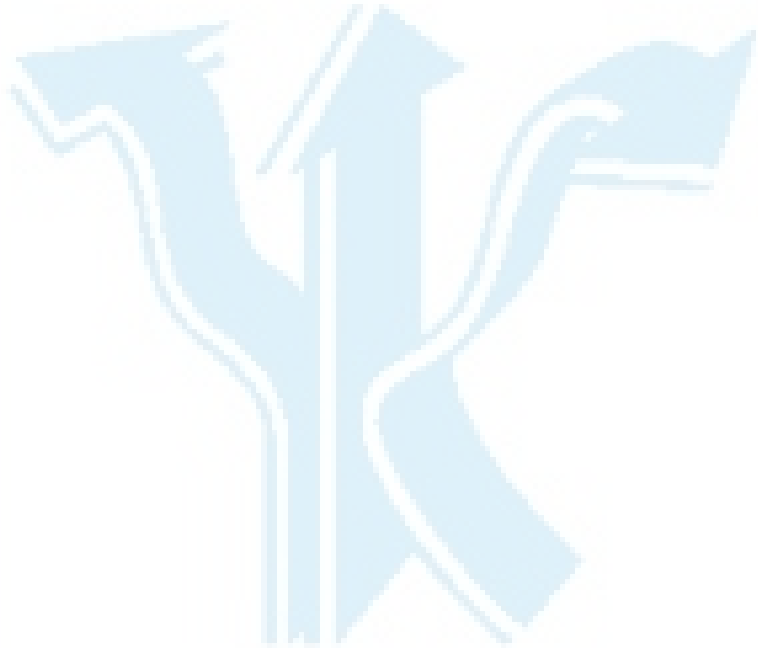
- а) 1991;
- б) 1992;
- в) 1995.

МАУП

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонович Е. А. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів, 1992.
2. Борисенко В. К. Весільні обряди та звичаї на Україні. — К., 1988.
3. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М., 1984.
4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1993.
5. Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К., 1991.
7. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. — К., 1971.
8. Гуржій О. І., Парахіна М. Б. Етнічні осередки України. — К., 2004.
9. Кара-Васильєва Т. В., Заволоніна А. О. Українська народна вишивка. — К.: Либідь, 1996.
10. Кожолянюк Г. К. Матеріальна культура населення Буковини. — К., 1988.
11. Кононенко П. П., Пономаренко А. Ю. Українознавство. — К., 2005.
12. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. — К., 1980.
13. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Іст. етногр. нарис. — К., 1966.
14. Культура українського народу: Навч. посіб. / В. М. Русанівський, Г. Д. Вервес. — К., 1994.
15. Культура і побут населення України / За ред. В. Наулка. — К., 1993.
16. Лозко Г. С. Етнологія України. — К., 2004.
17. Макарчук Т., Турій С. Український етнос. — Л., 1990.
18. Матейко К. І. Український народний одяг. — К., 1977.
19. Огієнко І. Українська культура. — К., 1992.
20. Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVIII — перш. пол. XIX ст./ Демогр. дослідження. — К., 1979.

21. *Пономарьов А. П.* Етнічність та етнічна історія України. — К., 1975.
22. *Пономарьов А. П.* Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу. — К., 1978.
23. *Українці.* Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. — К., 1999.
24. *Юрій М. Т.* Етногенез та менталітет українського народу. — К., 1997.



МАУП

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Відродження традицій духовної і матеріальної культури.....	6
Розділ 2. Запитальник.....	36
Звичаєвий календар українських свят	60
Тести	62
Список використаної та рекомендованої літератури.....	65

МАУП

The proposed study guide covers the specific features of Ukrainian culture and way of life as a component of world civilization, characterizes spiritual and material culture of Ukrainians, their world-view knowledge and beliefs, traditions, customs and rites. The book is designed for students of higher education establishments of liberal orientation, as well as for venerators of history of the native land, amateur researchers seeking to seriously material and spiritual culture of the Ukrainian people.

Навчальне видання

Соколовська Клара Михайлівна

ПРАКТИКУМ З УКРАЇНОЗНАВСТВА

Навчальний посібник

Educational edition

Sokolovs'ka, Clara M.

PRACTICAL COURSE ON UKRAINIAN STUDIES

Educational manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *М. І. Фадєєва*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підд. до друку 15.10.09. Формат 60 84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 3,95. Обл.-вид. арк. 2,83. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім «Персонал».